

מטי דומברובסקי

עימותים חינוכיים על רקע רב־תרבותיות בציונות הדתית: גרעין תורני כמקרה מבחן

מאז ומתמיד ידעה הציונות הדתית מתחים פנימיים בין קודש לחול, בין מסורת למודרנה. מתחים אלו באו לידי ביטוי בייחוד בתחום החינוך, שם ניסה החינוך הדתי-לאומי לשמר תמהיל מאוזן של כל היסודות שבו. החוגים האמוניים שהתפתחו לאחר מלחמת ששת הימים העצימו מתחים אלו בהדגישם את היסוד הלאומי ואת היסוד התורני כאחד בהשקפת עולמם. העברת מרכז הכובד אל המרכיב התורני יצרה עימותים ביניהם לבין חוגי הציונות הדתית ה"קלאסית" או ה"בורגנית". שתי קבוצות אלו, "החוגים האמוניים" ו"החוגים הבורגניים", מייצגים שני קצוות של גוונים תרבותיים ודתיים בחברה הציונית-דתית בישראל. הגרעינים התורניים שהתפתחו מתוך "החוגים האמוניים" ניתצו את המסגרת הבלגית שבתוכה צמחו ויצאו "להתחבר" אל החברה הישראלית. כחלק מפעולת ההשתלבות שלהם הם מנסים להשתלב במערכת החינוך הממלכתית-דתית, ואינם בוחרים, כמו הרבה מחבריהם ב"חוגים האמוניים", להקים מסגרות חינוך בדלניות. בעשותם כך הם הגדילו את נקודות המגע בין הציבור הציוני-דתי ה"בורגני" לבין הציבור ה"אמוני" והעצימו את העימותים ביניהם. להמחשת עימותים אלו מביא המאמר מקרה מבחן של גרעין תורני שהתיישב בלב החברה הישראלית והנמצא בעימותים חינוכיים קשים מול החברה הדתית-לאומית ביישוב. עימותים אלו הם בבואה לעימותים במערכת החינוך הממלכתית-דתי על רקע הרב-תרבותיות בחברה הציונית-דתית.

* מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטור שנעשתה בהנחייתו של פרופ' אליעזר דון-יחיא מהמחלקה ליהדות בת זמננו, אוניברסיטת בראיילן.

מים מדלן, 24 (יהדות, ישראליות ורב-תרבותיות), תשע"ג

מבוא

הציונות הדתית ידעה בעשורים האחרונים תמורות דתיות וחברתיות ניכרות אשר הפכו לחברה רבת-תרבותית והעצימו את הקונפליקטים האידאולוגיים בתוכה. התמורה המשמעותית הבולטת ביותר היא התפתחותם של חוגים בעלי רמת הקפדה דתית גבוהה המשולבת עם תפיסה לאומית רדיקלית שזכו לכינוי "חרדים לאומיים" (חרד"ל), אף כי הם עצמם מעדיפים שמות אחרים, כגון "הציבור האמוני" או "חוגים תורניים לאומיים".

השפעתם של "החוגים האמוניים" בחברה הציונית-דתית חורגת מגודלם הממשי. מרבית האליטה הרבנית של הציונות הדתית מזוהה עם המודל החברתי-רעיוני שלהם, והוא תופס מקום נרחב בשיח הפנימי של חברה זו. השפעת מודל זה באה לידי ביטוי, בין השאר, בנטייה כללית לדקדקנות ולהחמרה בקיום מצוות, בדפוסי התנהגות חברתיים, בעיקר בנושאי הפרדה בין המינים, בבדלנות תרבותית ובהיזקקות גוברת לסמכויות הלכתיות בתחומים אישיים וציבוריים. מנגד, מעוררת מגמה זו תגובות חריפות של אי-הסכמה והתנגדות בקרב אנשי הציונות הדתית "הקלסית", זו המכונה "הבורגנות הציונית-דתית".

בעוד "החוגים האמוניים" מאמצים מגמה של בדלנות, הולכת וגוברת במקביל במחנה הציונות הדתית מגמה של מעורבות חברתית ותרבותית בחברה הישראלית. תופעה מרתקת היא שחלק גדול מבין יזמות המעורבות באות דווקא מקרב אותם חוגים אמוניים המיישמים לכאורה מדיניות של בדלנות. יזמות אלו הגיעו לידי ביטוי עצמתי עם התפתחות הגרעינים התורניים, הפועלים הן ביישובים מוחלשים בפריפריה הן ביישובים מבוססים במרכז הארץ והמנסים לתרום לחברה הישראלית-יהודית כולה ולהשפיע עליה מבחינה חברתית ותרבותית-דתית.

שינויים דתיים וחברתיים אלו כרוכים באתגרים חינוכיים חדשים הניצבים לפני הציונות הדתית. שאלות שהטרידו את מעצבי החינוך הדתי-לאומי מאז ומעולם חוזרות וצפות ביתר עצמה. מה מטרתו של החינוך הדתי – האם לגדל תלמידי חכמים או אנשים שומרי תורה ומצוות המעורבים בחברה הישראלית? אשר לתמהיל של לימודי קודש ולימודים

כלליים – מה המשקל שיש לתת לכל ענף? עד כמה מחויב בית הספר להחמרות הלכתיות? מה היחס לקשרים עם אוכלוסייה חילונית? מאמר זה מציג את הרקע לשינויים האמורים, ומצביע על עימותים חינוכיים בקרב המחנה הציוני-דתי באמצעות ניתוח מקרה מבחן של גרעין תורני. הגרעין התורני שנבחר מייצג, מצד אחד, את מגמת המעורבות התרבותית-חברתית המתעצמת של הציונות הדתית ואת ניסיונותיה להשפיע על האליטה החברתית במדינת ישראל. מצד שני, הוא מייצג גם את המגמה של החמרה דתית בקרב מחנה זה בהיותו מורכב מאנשים הקשורים באורחות חייהם ובהשקפת עולמם לחוגים האמוניים. בהתאם לנושא המוגדר של מאמר זה יידון מקרה הבוחן בהיבט של העימותים שנוצרו בקרב המחנה הציוני-דתי בלבד. לפעולות הגרעינים היבטים נוספים חשובים במערכת היחסים עם החברה הישראלית, אך מקומם של אלו במחקרים נפרדים.

רקע היסטורי וסקירת ספרות

מתח דיאלקטי בציונות הדתית

הבא לדון ברבת-תרבותיות בציונות הדתית נדרש להתייחס למתח התרבותי והרעיוני הקיים בתשתיתה של תנועה זו.¹ מימיה הראשונים של הציונות הדתית ליווה אותה מתח דיאלקטי בין השאיפה למעורבות בחיי החברה והמדינה מתוך מחויבות לרעיון הלאומי ובין הנטייה להסתגרות במטרה לשמור על האינטגרליות של עולם הערכים הדתי. מתח זה נושק להתמודדות שבין הדת למודרנה, כאשר הדת מזוהה עם שמירת הסדר הישן ואילו המודרנה מזוהה עם תהליכי שינוי תרבותיים הכרוכים גם בתהליכי חילון.²

¹ במאמר זה אני משתמשת במונח "ציונות דתית" כהגדרתו המקובלת: זרם בתנועה הציונית אשר שילב בין דת ישראל ללאומיות היהודית ואשר הוגדר רשמית כתנועה מאורגנת ב-1902 עם הקמת ה"מזרחי" על ידי הרב ריינס.

² לסקירה על עמדות שונות בנושא הקשר בין מודרנה לחילון ראו הלינגר, 2002, עמ' 11–19.

מחויבותה של הציונות הדתית לרעיון הלאומי, שגם הוא ביטוי של העידן המודרני, והשינויים הרעיוניים והמעשיים המתחייבים מכך – כגון התנערות מהפסיביות שבציפייה לגאולה ושיתוף פעולה עם ציבור חילוני למען בניין הארץ – יוצרים זיקה עמוקה בינה לבין ערכי המודרנה (שגיא ושוורץ, תשס"ג). בה בשעה ברורה גם מחויבותה לדת ולמסורת היהודית. זיקה כפולה זו למודרנה ולדת יצרה מתח מובנה בציונות הדתית אשר בא לידי ביטוי הן בהתלבטויות הרעיוניות בתוך התנועה הן בפעולותיה החברתיות.³ בדיקת פעולותיה של הציונות הדתית לאורך השנים בתחומי ההתיישבות, החברה והחינוך מראה כי למרות השאיפה למעורבות בחברה ובמדינה נקטה תנועה זו בפרקטיקה של היבדלות מן החוגים שאינם שומרי תורה ומצוות מתוך רצון והכרח להגן על אורח החיים הדתי של חבריה. בתחום ההתיישבות ניכרת הזדהות מלאה של אנשי הציונות הדתית עם ערכי החברה בתקופתם, ועם זאת פעלה הציונות הדתית להקמת גושי התיישבות דתיים נפרדים, ובכל מקרה לא עודדה הקמת יישובים כפריים מעורבים של דתיים וחילוניים. ההתיישבות המסיבית של הציונות הדתית בשטחי יהודה ושומרון מציינת אף היא נבדלות גאוגרפית וחברתית. גם ביישובים העירוניים הולכים ומצטמצמים המגורים המעורבים של דתיים וחילוניים עם התפתחותן הגוברת של שכונות דתיות נפרדות. גם אם תופעות אלו נגרמו מסיבות של נוחות, סיבות ערכיות או פוליטיות, התוצאה הסופית היא הקמת מובלעות דתיות בחברה הישראלית (כץ, תשס"ג; תשס"ה).

בתחום המעשי של הסיוע לשכבות חלשות התרכזה הציונות הדתית במשך שנים רבות בפעולות התנדבות ועזרה מרחוק ולא במעורבות אמתית. עד שנות השבעים הייתה הפעילות החברתית של המחנה הציוני-דתי בקרב העולים בערי הפיתוח מועטה ביותר, והצטמצמה בעיקר בפעילות התנדבותית חיצונית ולא בפעילות של התיישבות ומעורבות עמוקה בחיי התושבים המקומיים. קריאתו הבודדת של הרב צפניה דרורי, אז תלמיד

³ על מורכבות רעיונית זו כבר בראשית דרכה של הציונות הדתית ראו לוז, תשמ"ה; בלפר, תשס"ד; א' כהן, תשנ"ח; שגיא ושוורץ, תשס"ג; שלמוץ, תש"ן.

בישיבת מרכז הרב, בשנת 1961, למורים היוצאים לעיירות העולים "להשתקע במקומות עבודתם" מתארת באופן חריף את ניתוקו של המחנה הציוני-דתי ממציאות החיים בפריפריה (דרורי, תשכ"א). אמנם בכך לא היה המחנה הציוני-דתי שונה משאר המגזרים באוכלוסייה המבוססת, אך יש בכך משום ערעור על הדימוי של מעורבות חברתית של הציונות הדתית. ביטוי הכולט ביותר של המתח התרבותי שבין מעורבות להסתגרות הוא בפעולותיה של הציונות הדתית בתחום החינוך. למרות שאיפותיה להשפיע על הצביון התרבותי של החברה כולה הפנתה הציונות הדתית את מאמציה החינוכיים אל פנים המחנה בלבד. כך, בהחלטות הוועידה השביעית של "הפועל המזרחי" (תרצ"ה) תחת הפרק "פעולה רוחנית-תרבותית", מופיעות החלטות על פעילות כזו בתוך התנועה בלבד: "הוועידה מחליטה על פעולה תרבותית מאומצת להעמקת ההכרה הדתית במחנה" (אבנרי, 1988, עמ' 175).

מגמת ההתבדלות בחינוך באה לידי ביטוי בהקמתה של מערכת חינוך נפרדת – תחילה "זרם המזרחי" (1920)⁴ ולאחר מכן החינוך הממלכתי-דתי (1953).⁵ מערכת החינוך של "המזרחי" שמה לה מלכתחילה למטרה למזג בין שלושת המרכיבים – תרבות יהודית, תרבות כללית וציונות, אך מיזוג זה היה כרוך במתחים רבים. ד"ר יצחק רפאל הלוי עציון (תשל"ז, עמ' 195), מראשי מערכת החינוך של ה"מזרחי", מתאר את מטרותיו של החינוך הדתי מתוך מתן מעמד שווה לשלושת מרכיבי היסוד: "חינוך דתי מסורתי של עם ישראל", "חינוך מודרני המקובל בארצות המתקדמות של אירופה ואמריקה" והכשרת הילדים "להיות בוני המולדת העברית בשיתוף פעולה עם שאר חלקי האומה".

⁴ הגדרה רשמית של "זרם המזרחי" התקבלה רק ב-1929, עם ניסוחה מחדש של חוקת החינוך, אולם בפועל מציינת ועידת לונדון (1920) את התחלת שיטת הזרמים בחינוך העברי בארץ ישראל. לעניין זה ראו אלבוים-דרור, תש"ן, עמ' 306–307.

⁵ ראוי לציין שהנטייה ה"בדלנית" בחינוך לא הייתה מיוחדת לחינוך הדתי או החרדי דווקא, והיא באה לידי ביטוי גם בגישתם של רבים בתנועת העבודה כפי שמלמד קיומו של זרם העובדים בחינוך.

בדבריהם של מובילים אחרים של מערכת חינוכית זו ניכר המתח שבשילוב מרכיבים אלו. בוועידה השלישית של הסתדרות המזרחי בארץ, בתרפ"ח, מסביר רא"מ ליפשיץ מנהלו הראשון של "בית המדרש למורים מזרחי" בירושלים, את הצורך לשלב בין קודש וחול למען בניין הארץ: "אנו חפצים לבנות את הארץ, ארץ חול וקודש", ואולם "הורגלנו בגולה להבדיל בין קודש לחול", והצורך לשלב ביניהם "מביא לידי משבר" (אוסטרובסקי, תש"ד, עמ' 85).

המתח הדיאלקטי באשר למטרתו של החינוך הדתי-לאומי התבטא גם בביקורות קשות שנמתחו על חינוך זה מתוך המחנה. ראשי הציונות הדתית הוטרדו מהבינוניות הדתית במחנה ומחסרונם של גדולי תורה. הרב עמיאל, מגדולי התורה של הציונות הדתית וממנהיגיה הבולטים של תנועת "המזרחי", תקף את דרכה החינוכית של התנועה על שהיא הולכת בדרך "האורטודוקסיה המערבית", מסיחה את דעתה מ"המאור שבתורה" ואיננה מצמיחה תלמידי חכמים (עמיאל, תרצ"ד, עמ' נב). גם בוועידה השביעית של "הפועל המזרחי" בשנת 1935 נשמעו דברים חריפים על העדר שאר רוח ומעוף בקרב המערכת החינוכית מפי מנהיגים כמו הרב נריה וישעיהו ברנשטיין (אבנרי, 1988).

לא רק הבינוניות במחנה וחסרונם של גדולי תורה הטרידו את ראשי "המזרחי". בית הספר הדתי-לאומי התמודד מראשיתו עם בעיית החילון, תופעת הלוואי של המודרנה, ומצא עצמו מתקשה בעצירת הסחף לכיוון זה. ד"ר יעקב אנגל (ת"ש), מנהלו של "תחכמוני", מזכיר בעיה זו בכינוס החינוך של "המזרחי":

כולנו הנאספים כאן עומדים לפני השאלה: כיצד להחדיר את הדת לתוך כתלי בית הספר ומה עלינו לעשות, שהתלמידים יעזבו את בית הספר כיהודים דתיים שומרי תורה ומצוות? (עמ' 36).

החינוך הממלכתי-דתי (חמ"ד) שנקבע בחוק (ה'תשי"ג) לאחר מאבקים פוליטיים של מפלגות הציונות הדתית, המשיך מבחינה עקרונית את מגמתו של זרם "המזרחי" בתמהיל של דת, מודרנה ולאומיות, אלא שעתה ניצבו לפניו אתגרים חדשים הקשורים להקמתה של המדינה ולגלי העלייה הגדולים, ואלה גרמו להעברת הדגש לכיוון המעורבות בחברה ובמדינה

(שרמר, 1985). הציונות הדתית, שחבריה היוו מיעוט מספרי לעומת הציונות החילונית ואשר מפעלי ההתיישבות שלה זינבו באיחור אחר מפעלי ההתיישבות ההרואיים של הציונות החילונית, ראתה בחמ"ד דרך להשתלב בחברה הישראלית ולהשפיע על דמותה של המדינה. לפיכך הדגישו ראשי החמ"ד כי אין להסתפק רק בהכשרת חניכים למילוי שירותים דתיים וכי יש להכשיר חניכים למעורבות מלאה בכל ענפי המשק (קיל, 1958; שורצולד, תש"ן). ברוח זאת אמר משה אונא, בתפקידו כסגן שר החינוך בשנת 1956, כי החמ"ד אינו צריך לחנך לאידאל של "בחור ישיבה" אלא "לחנך טיפוס של יהודי דתי הממלא את כל התפקידים במדינה", ובייחוד אלו "הדרושים למדינה כדי שתוכל לקיים עצמה בעולם המודרני" (אונא, תש"ל, עמ' 19).

החוגים האמוניים

המתח הדיאלקטי בציונות הדתית החרף החל מהשנים האחרונות של המאה העשרים עם התפתחותם של "החוגים האמוניים" אשר מעצימים הן את מחויבותם לעולם התורה הן את מחויבותם לרעיון הלאומי. חוגים אלו באים רובם ככולם מקרב בוגרי "הישיבות הלאומיות", ובעיקר מקרב בוגרי הישיבות בנוסח "מרכז הרב", ובהן "הר המור" "בית אל", "עטרת כוהנים" ו"שבי חברון". גם חלק ניכר מתלמידי ישיבות ה"הסדר" ובוגריהן שותפים לזהות "חרדית לאומית" זאת, חלקם על רקע נטייה אישית וחלקם מתוך האוריינטציה של הישיבה שבה למדו (דון-יחיא, 2003). התפתחותו של דגם זה קשורה לחיזוק מעמדה של ישיבת "מרכז הרב" בקרב הציונות הדתית החל משנות השישים. זרז משמעותי להתעצמותו של הדגם הזה היה מלחמת ששת הימים וההתלהבות הלאומית-דתית שהתעוררה בעקבותיה. חוקרים מונים גורמים רבים נוספים להתפתחותם של חוגים אלו, וביניהם התעצמות הנטייה להחמרה דתית בחברה המודרנית במקביל להתעצמות החילונית; התגברות הטמעת התרבות המערבית בחברה ישראלית לאחר

שקיעת הציונות ותחושת כישלון שרווחה במערכת החינוך הדתית-לאומית עם התגברות הסחף לכיוון החילון.⁶

השקפת עולמם של חוגים אלו מבוססת על גישה דתית "מרחיבה" אשר מעמידה את התורה והדת במרכז החיים ונותנת משמעות דתית לכל גילויי החיים, ובעיקר לתחייה הלאומית שאותה הם רואים כחלק מתהליך הגאולה השלמה (דון-יחיא, 2003; ליבמן, 1981). גישה זו מבוססת על הגותו של הראי"ה קוק, בעיקר מתוך הפרשנות המשיחית הקונקרטי שנתן לה בנו הרב צבי יהודה (הרצ"ה) קוק (1891 – 1982), שעמד בראש ישיבת "מרכז הרב" לאחר פטירת אביו (דון-יחיא, 2003).

החיבור המוחלט בין אמונה דתית עמוקה ולאומיות העומד בבסיס השקפתם של החוגים האמוניים מוגדר על ידי דון-יחיא כהיתוך שני מרכיבים "בטמפרטורה גבוהה", ללא יכולת הפרדה זה מזה. מתוך חיבור זה ראייתם הלאומית של חוגים אלו היא ראייה "משיחית" או "גאולתית" (דון-יחיא, 2003; רביצקי, 2000; 2001). הגישה ה"גאולתית" ניכרת גם בהדגשים המיוחדים של חוגים אלו בלימוד התורני ובקיום המצוות. רבים מבני חוגים אלו רואים חובה לעסוק בהלכות הקשורות לחזון הגאולה, בין השאר במסגרות שהוקמו במיוחד לצורך כך, כמו "המכון ללימודי קידוש החודש ועיבור השנה" שלידי ישיבת "כרם ביבנה" ו"מכון המקדש" שהוקם בעיר העתיקה בראשות הרב ישראל אריאל. גם חלק מן ההקפדות של חוגים אלו בקיום המצוות מבוסס על הכנסת מרכיב רוחני-משיחי אל תחום שיקולים ההלכתיים. יוסף אחיטוב (תשנ"ט) מדגים תופעה זו בדיונים הקשורים לנושא הצניעות. השיח בנושא זה מכיל ביטויים כמו "קדושה ישראלית", "צניעות ישראלית" ו"טהרת עם ישראל" הקשורים לתפיסה מטאפיזית של הלאומיות הישראלית ולאוו דווקא לשיקולים הלכתיים טהורים.

⁶ ראו ארן, 1987; דון-יחיא, 2003. על הנטייה להחמרה דתית בחברה המודרנית והפוסט-מודרנית ראו פרידמן, תש"ן; Soloveitchik, 1994; Waxman, 1991; 1993; 1998. על השינויים בחברה הישראלית שתרמו לעליית החוגים ה"אמוניים" ראו אייזנשטדט, 1989; הורוביץ וליסק, תש"ן.

לצד המשמעות הדתית שקיבלה מדינת ישראל והחברה היהודית בתוכה באידאולוגיה של "מרכז הרב" התפתחה בישיבה זו השקפת עולם של הסתגרות חברתית תוך ניסיון לשנות את ערכי החברה כולה ולהעלות את רמתה. צורת השפעה זו כונתה בחוגי הישיבה "השפעה סגולית", מונח המציין השפעה הפועלת בזכות מעלתו וייחודו של המשפיע ללא קשר ישיר עם המושפע.⁷ מהותה של השפעה זו מוגדרת על ידי הראי"ה קוק (תשמ"ה): "ואלה היחידים בגבהם הרוחני, מרוממים הם את העולם משפלותו ע"י מציאותם לבד, לא ע"י השפעתם הניכרת" (ההדגשות במקור).⁸ רעיון ה"השפעה הסגולית" היה מעין תחליף לעשייה חברתית ישירה ודרך של פתרון המתח שבין מגמת המעורבות החברתית המתבקשת מן הישיבות של המוסד ובין מגמת המעורבות החברתית הנובעת מאופיו ההתייחסות למציאות כולה כמקודשת.

בדלנותם של החוגים האמוניים בולטת במיוחד ביחסם לתרבות הכללית. אף שאימצו את גישת ה"הרחבה" של הראי"ה בכל הקשור לנושאים לאומיים, אין הם מסכימים עם הפרשנות הטוענת שיש להחיל גישה זו גם על התקרבות לתרבות המערב. אדרבא, הם מסתייגים מן התרבות המערבית המודרנית ומצביעים על השלכותיה השליליות וסכנותיה החינוכיות, כהגדרתו של ארן (1987): "הראי"ה קידש את החולין כולו ונותר רק הקודש לבדו בעולם. יורשיו מצרים את מסגרת החול אותה הם מקדשים" (עמ' 222). החברה הציונית הדתית רואה עצמה מתנגדת למתירנות של תרבות המערב, אבל יחד עם זאת היא רואה עצמה מחויבת למודרנה ועל כן היא בעד השכלה חילונית, בעד קשרים בין המינים ובעד חיזוק מעמד האישה. החברה ה"אמונית", לעומתה, אינה רואה עצמה מחויבת לערכים אלה. היא פיתחה גישה פרטיקולריסטית של התנערות

⁷ ראו ד' כהן, תשמ"ה, עמ' 18.

⁸ התייחסות לנושא ההשפעה הסגולית על פי הרב קוק עולה בשיעור של הרב יהושע ויצמן, ראש ישיבת ההסדר "מעלות יעקב": <http://www.yesmalot.co.il/shiurhtml/malot045.html#sup4> – נדלה בתאריך 1/2/2007.

מתרבות העולם, הסתייגות מלימודים אקדמיים והפרדה מוחלטת בין גברים לבין נשים.

השפעתו של דגם זה על החברה הציונית-דתית בולטת בעיקר בתחום החינוך. הממד האידאולוגי של חוגים אלו והרצון לבנות חברת מופת שתכין את הדרך לגאולת ישראל עומדים בבסיס יחסם לנושא החינוך. נושא החינוך מקבל על כן בחוגים אלו עדיפות ראשונה במעלה, והעיסוק בו מוצג כשליחות דתית. גם סיבות פרקטיות של תעסוקה זמינה גרמו לכך שרבים מבני חוגים אלו עוסקים בחינוך, והשפעתם ניכרת בכל מערכת החינוך הדתית-לאומית. השפעה זו באה לידי ביטוי בתוספת הכינוי "תורני" לחלק גדול מבתי הספר הממלכתיים-דתיים, תוספת שעות תגבור תורני בבתי הספר היסודיים ותוספת תקנים מיוחדים כגון "רב בית ספר", "מלמד" ו"רב גן". הביטוי הבולט ביותר לגישה החינוכית הבודלנית של חוגים אלו הוא הקמתם של מוסדות חינוך תורניים נבדלים – "תלמודי תורה ציוניים" – הפועלים מחוץ למערכת הממלכתית ושמים דגש מיוחד על לימודי קודש.⁹ התפתחות נוספת בנושא תלמודי התורה חלה לאחרונה עם היווצרות מסגרות כאלו בתוך המערכת הממלכתית שזכו לכינוי "תתמ"ד" – תלמודי תורה ממלכתיים דתיים (נחשוני, 2010; מבקר המדינה, 2012).

מגמות התגבור התורני במערכת החינוכית התקבלו בחלקן בברכה על ידי אוכלוסיית הנהנים ממערכת זו, אשר בתוכה, כפי שראינו, נשמעו לאורך השנים קולות ביקורת על אי יכולתה של המערכת להצמיח תלמידי חכמים ועל אי יכולתה לעצור את הסחף החילוני. יתר על כן, חלק מן ההקפדות הדתיות הנוהגות בחוגים האמוניים אומצו על ידי הציבור הציוני-דתי הרחב מתוך מגמה כללית של נטייה להחמרה ולדקדקנות במצוות המאפיינת ריכוזים דתיים רבים, בייחוד בחברה המודרנית (פרידמן, תש"ן; Waxman, 1991;1993;1998; Soloveitchik, 1994).

⁹ על התפתחותם של תלמודי התורה הציוניים ומאפייניהם ראו דומברובסקי, תשס"ד.

יחד עם זאת מעוררים חוגים אלו תגובות נגד קשות בציבור הדתי-לאומי. עיתון "הצופה" שהיה ביטאונה של המפלגה הדתית-לאומית, נתן פעמים רבות ביטוי ליחס שלילי כלפי חוגים אלו. ד"ר אמנון שפירא, חבר קיבוץ טירת צבי ומרצה לתנ"ך באוניברסיטת בר-אילן שבעבר היה מזכ"ל תנועת בני עקיבא, יצא בחריפות מעל דפי העיתון נגד כל מה שנראה לו כהשפעה חרד"לית על הציונות הדתית בכלל ועל המפלגה הדתית-לאומית בפרט. הוא תקף את "החרד"ליות המסתגרת בגטו", מחה נגד מה שנראה לו כעקירת האידאל של "תורה ועבודה" וקרא לחזור ל"עקרונות הציונות הדתית" (שפירא, 2002א; 2002ב; 2003). בציונות הדתית כמו התארגנויות שכל מטרתן היא הדיפתה של המגמה הבאה לידי ביטוי באסכולת החרד"ל. אחת ההתארגנויות הללו היא תנועת "נאמני תורה ועבודה" אשר הוקמה בשנת 1978 "בידי גורמים מהציונות הדתית אשר ביקשו למחות ולפעול כנגד מגמות של התחרדות אשר נפוצו ברחבי הציונות הדתית" (www.toravoda.org.il). עצמתן של התגובות נגד החוגים האמוניים מראה כי הם מייצגים איום על זהותה של הציונות הדתית ולא רק גוון של הקפדה דתית. אפשר להתייחס למתח זה בתוך הציונות הדתית על פי ניתוחו של נסים ליאון (תש"ע) כמתח שבין המעמד הבינוני ובין קבוצה בעלת תסיסה דתית-רעיונית, מתח שהוא מכנה "חרדת המיסוד הבורגני". חוקרים אחרים רואים במתח זה ביטוי לחלוקת החברה הציונית-דתית ל"ציונות דתית ימנית" ול"ציונות דתית שמאלית" במובן התרבותי-רעיוני ולא דווקא בנושאי חוץ וביטחון (פינקלמן, 2009).

המאבקים הקשים ביותר מול החוגים האמוניים מתרחשים בשדה החינוך. אלה מתבטאים במחאות נגד הכנסת "מלמדים" לבתי הספר, רבנים לגנים ותוספות של שעות תורניות על חשבון לימודי חול. כך התארגנה בתל-אביב קבוצת הורים לפעולה נגד מה שמכונה בפיה "תהליך השתלטות חרדית-לאומית על מערכת החינוך הממלכתית-דתית" (קשתי, 2010). בעוד החוגים האמוניים מנסים לחזק את הצד התורני בתמהיל החינוכי מדגישים החוגים שמנגד את שילוב "התורה עם המדע, עם חזון הציונות ועם החיים המודרניים" (www.toravoda.org.il).

שיאו של המתח בתחום החינוך הוא במאבק נגד הפרדת בנים ובנות בכיתות בית הספר. בהגדרות היסוד של תנועת "נאמני תורה ועבודה" מנוסח עיקרון זה כ"שילוב מגדרי ראוי בבתי ספר יסודיים ובתנועות הנוער" (www.toravoda.org.il/about_us). ראוי לציין כי למעשה היה החינוך הדתי-לאומי נפרד מלכתחילה, ורק כמושבות הקטנות למדו ילדים וילדות ביחד. עם הגידול במערכת והמצוקה הפיזית הוקמו כיתות משותפות גם בחלק מבתי הספר בערים (בן-יהודה, 1973). אף שהחינוך הדתי לא הפך מעולם הכרח מציאותי זה לעיקרון, הרי בחלק מן המקומות התמסד הלימוד המשותף גם לאחר שכבר נפתרה המצוקה הפיזית (איזק, 1987). הפיכת נושא ה"הפרדה" לסלע מחלוקת עיקרי בין החוגים ה"בורגניים" לחוגים ה"אמוניים" מדגימה את עצמת החשש הבורגני מסחף לכיוון הדתי-ימני.

הגרעינים התורניים

דווקא מתוך החוגים המייצגים מגמה של נבדלות בציונות הדתית צמחו קבוצות אשר שמו להן למטרה לעסוק בפעילויות חברתיות שונות, בעיקר חינוכיות, המופנות כלפי החברה הישראלית כולה. אחד הביטויים הבולטים של ניסיונות אלו בחברה הם הגרעינים התורניים שהחלו להתפתח בשנות ה-70 של המאה הקודמת.

המונח "גרעינים תורניים" מתייחס לקבוצות של משפחות צעירות המגדירות עצמן "תורניות" ו"לאומיות" כאחת, המתיישבות התיישבות של קבע ביישוב מתוך מגמה לתרום ליישוב ולחזק אותו מבחינה חברתית ומבחינה דתית (<http://www.moriya.org.il>). ראשיתם של גרעינים אלו היא ב"כולל מר"ץ" שהוקם במבשרת ירושלים בשנת 1974 כפרויקט חינוכי שמטרתו לשלוח גרעינים של בוגרי ישיבות לערים ולעיירות ברחבי הארץ כדי שיתיישבו בהם התיישבות של קבע וישתלבו במערכת החינוך המקומית כמורים. ניתן לראות בקבוצות בוגרי "כולל מר"ץ" שהגיעו ליישובים כמו קריית שמונה, עכו ואילת את ניצניה הראשונים של תופעת הגרעינים התורניים. השימוש במונח "גרעינים תורניים" נעשה מקובל באמצע שנות התשעים עם הקמתם של ארגוני גג ("קרן מורשת" ו"שעלי

תורה") שפעלו באופן אינטנסיבי להאצת התיישבותן של משפחות דתיות בצורה מאורגנת בערים ובעיירות פיתוח. כיום קיימים למעלה מ-50 גרעינים המפוזרים בכל רחבי הארץ, רובם ככולם בתוך תחומי הקו הירוק. הגרעינים התורניים מזוהים עם החוגים האמוניים לא רק על פי הגדרתם העצמית כ"תורניים" אלא גם על פי מנהיגיהם הרוחניים המשתייכים לחוגים אלו, על פי אורחות חייהם ועל פי היחס המרכזי שהם מייחסים ללימוד תורה. ניכר כי התפיסה ה"אמונית" של מיוזג בין דת ולאומיות, בין מטרות חברתיות למטרות דתיות, עומדת בבסיס השקפת עולמם של הגרעינים. כמו החוגים האמוניים, גם חברי הגרעינים התורניים רואים עצמם נוטלים חלק בתהליך הגאולה של עם ישראל. תיקונה החינוכי והחברתי של החברה בישראל, ובמיוחד קירובה אל תורת ישראל, הוא שיביא, על פי השקפת הגרעינים, את השלמת תהליך הגאולה שהחל עם חזרת העם לארצו.

ואולם שלא כמו חבריהם תלמידי הישיבות והקרובים אליהם, אין חברי הגרעינים התורניים מסתפקים בהפניית מאמצים חינוכיים כלפי פנים והקמת "חברת מופת", אלא פועלים לתקן באופן אקטיבי את מה שנראה בעיניהם כמגבלות רוחניות ותרבותיות של החברה. בעשותם כך אין הם מסתפקים, כמו אנשי הציונות הדתית ה"היסטורית", בפעולות חיצוניות, אלא נוקטים פעילות משמעותית למען אוכלוסיית היעד תוך מעורבות עמוקה בחייה. תופעת הגרעינים התורניים מציינת מפנה משמעותי בהתנהלותה של הציונות הדתית: לא עוד פעילות חברתית מרחוק של עזרה לשכבות החלשות אלא התיישבות בתוכן; לא עוד הפניית מאמצים חינוכיים לתוך המחנה אלא ניסיון להשפיע השפעה חינוכית ודתית על אוכלוסייה השונה באורחות חייה ובהשקפת עולמה; לא עוד הקמת מובלעות דתיות עם חומות הגנה סביבן אלא התחככות יום יומית עם אוכלוסייה שונה בתרבותה ובאורחות חייה.

אפשר להצביע על סיבות שונות להתפתחות תופעת הגרעינים התורניים, אך במסגרת דיון זה נציין רק כי הגרעינים התורניים מהווים, יחד עם מפעלים חברתיים-תרבותיים נוספים של הציונות הדתית, תגובת נגד למגמת ההסתגרות של חברה זו. הדחף המרכזי לתגובת נגד זו היו

האכזבות הפוליטיות שידעה הציונות הדתית למן שנות השמונים של המאה הקודמת עם הנסיגה מסיני ותהליך אוסלו, וששיאן היה בהתנתקות מגוש קטיף ב-2005. כל אלו הובילו מנהיגים בתוך החברה הציונית-דתית להצביע על הכורח לצאת מתוך הסגירות החברתית, "להתנחל בלבבות" ולהסיט את הדגש מהמאבק על ארץ ישראל למאבק על דמות החברה הישראלית.¹⁰ לא בכדי נמנים עם הפעילים המרכזים במפעל הגרעינים מנהיגים ורבנים שהיו פעילים גם במפעל ההתנחלות ביהודה ושומרון, כמו יעקב כץ (כצלה) מבית-אל, נתן נתנזון משילה והרב אליקים לבנון מאלון מורה.

השאפה להשפעה על החברה הישראלית והפעילות הנעשית לשם כך באות לידי ביטוי באופנים שונים המבדילים גרעין תורני אחד ממשנהו. אך עם כל הייחודיות של כל גרעין וגרעין אפשר להבחין בשני דגמים בסיסיים של גרעינים תורניים על פי אופי המקום שהתיישבו בו ועל פי סוג הפעילות העיקרית שלהם. לדגם הראשון יש לשייך את הגרעינים המתיישבים בעיירות פיתוח ובשכונות מצוקה. דגם זה יכונה "חברתי" שכן עיקר פעילותו מתמקדת בקידומו החברתי של היישוב. גרעיניים מסוג זה נמצאים בין השאר בבית-שמש, באופקים, בבאר-שבע, בנתיבות ובשדרות. הם פועלים לקידומו החינוכי והתרבותי של היישוב על ידי מעורבות במוסדות החינוך הקיימים ועל ידי הקמת מוסדות חינוך חדשים, כמו גני ילדים, ישיבות תיכוניות ואולפנות לבנות. מוסדות כאלו הוקמו למשל על ידי הגרעינים בלוד, בשדרות ובבית שמש. הם פועלים גם בתחום הרווחה למען משפחות במצוקה וילדים בסיכון: הגרעין באופקים מפעיל מועדוניות לילדים בסיכון, מועדון לילדים עם צרכים מיוחדים ומרכז חלוקת אוכל וביגוד למשפחות במצוקה.

לעומת הדגם החברתי ניצב הדגם ה"דתי" הכולל גרעינים המתיישבים ביישובים חזקים במרכז הארץ הפועלים בעיקר לקירוב האוכלוסייה החילונית במקום אל המורשת היהודית. דגם זה נוצר בשלב השני של

¹⁰ ראו, למשל, בן-נון, 1992.

התפתחות הגרעינים, והוא הולך ותופס תאוצה בשנים האחרונות. גרעינים השייכים באופן מובהק למודל זה הם הגרעינים בהרצליה, ברמת גן, ברמת השרון, ברמת־אביב והגרעין במרכז תל־אביב ("מעלה אליהו"). פעילותם נחלקת לפעילות חינוכית כללית, הכוללת פרויקטים בבתי הספר החילוניים ואירועים לקהל הרחב, ולפעילות במישור הבין־אישי אשר באמצעותה מנסים חברי הגרעין לפתח יחסי קרבה אישיים עם הציבור החילוני על ידי פעולות כמו הזמנה לסוכה, לסעודות שבת ולהדלקת נר חנוכה.¹¹

חשוב לציין כי למרות החלוקה לדגמים יוצאים כל הגרעינים מנקודת מוצא תורנית וחולקים השקפת עולם שלפיה התורה היא הבסיס לכל תיקון חברתי. אסף שרעבי (2009) אכן רואה בכל הגרעינים "מרכזי תשובה" ציוניים־דתיים. עם זאת יש הבדל ניכר בין פעילותו של הגרעין באופקים המקדיש את רוב זמנו ומשאביו לפעולות כמו חלוקת מזון והפעלת מועדוניות לילדים, לבין פעילותו של הגרעין ברמת השרון המקדיש את רוב מאמציו לקיום שיעורי תורה במסגרות שונות, הפעלת מרכז להעמקת זהות יהודית ופרויקטים כמו הכנה לבר־מצווה. גם כאשר פועלים שני סוגי הגרעינים כ"מרכזי תשובה" קיים הבדל מהותי בקהל היעד שלהם. בעוד הגרעין ה"חברתי" פונה בפעולותיו החינוכיות־דתיות בעיקר לאוכלוסייה הדתית־מסורתית שהיא אוכלוסיית הרוב בערי הפיתוח, פונה הגרעין ה"דתי" באופן מוצהר לאוכלוסייה החילונית במקומו. אמנם גם הגרעין ה"דתי" מנסה "לתרום" לאוכלוסייה הדתית־לאומית ופועל בבתי הספר הדתיים ובתנועת הנוער הדתית־לאומית "בני עקיבא", אולם כל אלה אינן אלא פעולות נלוות למטרתו הראשונית. גם מבחינת ההקפדה הדתית והשקפת העולם, אף שכל הגרעינים מגדירים עצמם כ"תורניים", בולטת קרבתם הגדולה יותר של חברי הגרעינים ה"דתיים" לחוגים האמוניים מבחינת רמת ההקפדה הדתית, הקדשת הזמן ללימוד תורני והשקפת העולם ה"גאולתית".

¹¹ לסקירת התפתחותם של הגרעינים התורניים וחלוקתם לדגמים שונים ראו דומברובסקי, תשע"א.

להלן נתרכז במערכת היחסים בין הגרעין ה"דתי" לאוכלוסייה הדתית-לאומית במקום, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במערכת החינוך המקומית. ברוב המקומות שאליהם מגיעים הגרעינים התורניים הם בוחרים, מתוך עיקרון, להשתלב במערכת החינוך הממלכתית ולא להקים מערכת חינוכית נפרדת. עם זאת, הם פועלים לשינויים מסוימים במערכת, בין מתוך ראייה כי שינויים אלו ייטיבו עם המערכת ויקדמו אותה, בין מתוך צורך לענות על הדרישות החינוכיות שלהם עצמם. ואולם, בעוד בגרעין ה"חברתי" מתקבלים ניסיונות המעורבות של הגרעין בבית הספר בדרך כלל בברכה, מעוררים ניסיונות המעורבות של הגרעין ה"דתי" את המתח החבוי בין הבורגנות הדתית לבין החוגים האמוניים. מתח זה הולך ומתעצם בייחוד כאשר משרד החינוך החושש מהידלדלות האוכלוסייה בבתי הספר, מוכן ללכת לקראת הגרעין התורני ולמלא את דרישותיו. מאמרי ביקורת שנכתבו נגד הגרעינים התורניים מביעים את חשש האוכלוסייה הדתית-לאומית המקומית משינוי אופי מוסדות החינוך בעקבות כניסת הגרעין התורני (עופרן, תש"ע; שטח, 2008). גם דו"ח מבקר המדינה מציין את תלונותיהם של הורים במוסדות ממלכתיים-דתיים באזור תל-אביב על שינויים "ברוח המוסדות" עם כניסתם של "חברי הגרעינים התורניים לבתי הספר ולגנים". שינויים אלו מתבטאים על פי דו"ח מבקר המדינה (2012) ב"פתיחה של כיתות 'תורניות' שבהן התלמידים מקבלים תוספת של לימודי קודש, שיבוץ 'מלמד' בבתי הספר, הכנסת רבנים לגני הילדים והפרדה בין בנים לבנות" (עמ' 155).

מקרה המבחן שיתואר להלן מדגים את תהליך התפתחות היחסים בין הגרעין ה"דתי" לבין האוכלוסייה הדתית-לאומית בסביבתו על רקע עימותים חינוכיים במוסדות הלימוד. יחסים אלו הם בבואה למתחים רעיוניים על רקע רב-תרבותיות בציונות הדתית, בין חוגים ימניים "אמוניים" לבין חוגים שמאליים "בורגנים".

מקרה מבחן – גרעין חרצית

מקרה המבחן של גרעין "חרצית" מדגים את מערכת היחסים הסבוכה בין הגרעין ה"דתי" לבין הציבור הדתי-לאומי בסביבתו. מערכת יחסים זו

ממחישה את הפרובלמטיקה של גרעין מן הדגם ה"דתי" המנסה לקרב אליו אוכלוסייה חילונית אך מוצא את עצמו בעימותים דווקא מול אוכלוסייה דתית.

גרעין זה נבחר כמקרה מבחן בהיותו כמעט "טיפוס אידאלי" של דגם הגרעין ה"דתי" הן מבחינת מאפייני היישוב שהוא יישוב מבוסס במרכז הארץ, הן מבחינת פעילויות הגרעין המתמקדות בעיקר בנושא קירוב אוכלוסייה חילונית למורשת היהודית והן מבחינת אופיים של חברי הגרעין המזוהים באורחות חייהם ובהשקפת עולמם עם החוגים האמוניים.

תיאור מקרה המבחן הזה מרחיב את הדיבור על חברי הגרעין ובעלי התפקידים שבו כדי להמחיש תהליכים ושינויים תרבותיים בציונות הדתית שגרעין זה מייצג כחלק מתנועת הגרעינים. בהתאם לנושא מאמר זה מתואר גם התהליך שעברה האוכלוסייה הדתית המקומית אשר מלכתחילה קיבלה את הגרעין בזרועות פתוחות ובסופו של דבר הגיעה לעימותים קשים אתו, בעיקר בתחום החינוך. אין במאמר זה דיון בהיבטים אחרים של התיישבות הגרעין במקום גם לא במערכת היחסים בין הגרעין לאוכלוסייה הכללית ביישוב שהיא מערכת מורכבת ונושא לעיון נפרד.

גרעין חרצית נבחר לאורך שלוש שנים (2007–2010), ובמהלכן נעשה שימוש בכלים הנהוגים במחקר איכותני: ראיונות, תצפיות משתתפות וניתוח מסמכים (יוסיפון, 2001; Yin, 1995; Stake, 2000; Denzin, 1994). בסך הכול רואינו עשרים ושלושה אנשים לצורך מקרה זה, ובתוכם מנהל הגרעין, רב הגרעין, תשעה מחברי הגרעין ושנים עשר מתושבי היישוב. כדי ליצור תקשורת נינוחה עם הנחקרים נמנעתי מניהול רישום בעת הריאיון ובחרתי להקליט את הראיונות לאחר קבלת הסכמת המרואיין. כל הראיונות המוקלטים עברו תמלול מדויק, ודברי המרואיינים הובאו בעבודה כלשונם ללא עיבוד. התצפיות המשתתפות כללו השתתפות בערכים שונים שארגן הגרעין – ערב נשים, ערב הופעה לסטודנטים וערב התרמה – וכן השתתפות בשיעורים שהעבירו חברי הגרעין במרכז הפעילות של הגרעין ובבית פרטי. ראוי לציון שיתוף הפעולה של מנהל הגרעין אשר מסר לידי מסמכים שונים הנוגעים לגרעין, כמו עלונים ותכניות עבודה, וגם בהם נעשה שימוש במחקר זה.

זהות היישוב לא תיחשף וגם לא שמות המרואיינים ופרטים מזהים שלהם. יחד עם זאת, בהסכמה מלאה של המרואיינים, לא נעשה ניסיון לטשטש באופן מוחלט פרטים מזהים של היישוב ולא נחסמה האפשרות לזיהויו.

תיאור המקום

היישוב חרצית, הנמצא במרכז הארץ, קם כמושבה חקלאית בשנות העשרים של המאה העשרים והתפתח עם השנים ליישוב עירוני בן כ-30,000 תושבים המדורג היום במקום גבוה ביותר בדורג החברתי-כלכלי של היישובים במדינה. לשם המחשה נציין כי קרוב ל-20 אחוזים מ בין התושבים משתכרים למעלה מפי שניים מהשכר הממוצע במשק (למ"ס, מחירי הנדל"ן בחרצית הם מן הגבוהים במדינה, ובמקום קיימות מספר שכונות יוקרה של בתים צמודי קרקע רחבי מידות. יחד עם זאת קיימות כאן מספר שכונות המאוכלסות באנשים מרמה סוציו-אקונומית נמוכה – מפוני המעברה שהייתה במקום בשנות החמישים.

תרבות הסביבה בחרצית מפותחת ביותר. הרחובות נקיים ובהם פינות נוי רבות, גינות ציבוריות מטופחות ופריטי נוף שונים. הרשות המקומית מפעילה מחלקה לאיכות הסביבה הפועלת לחינוך סביבתי ולשמירה על הסביבה, וראשיה מתגאים בכך שיישובם זוכה מידי שנה במקום גבוה בתחרות "קריה יפה בישראל יפה" של "המועצה לישראל יפה". רמת החיים הגבוהה של התושבים באה לידי ביטוי גם ברמת החנויות ברחובות הראשיים, המציגות מוצרי יוקרה בחלונות ראווה מטופחים, ובבתי הקפה המסוגננים הנמצאים ביישוב.

מספר בתי הכנסת המועט ביישוב מעיד על רוב חילוני גדול באוכלוסייה, בעיקר בשכונות החדשות והיוקרתיות שבהן אין כמעט בתי כנסת. לעומת החילוניות המצויה בקרב האוכלוסייה המזרחית בערי הפיתוח, החילוניות כאן היא מן הסוג ה"עמוק" המתנער אף משמירה

חלקית של המסורת היהודית, כמו למשל שמירת כשרות.¹² ואכן, הצצה לבתי האוכל ברחוב הראשי מגלה כי רובם פועלים ללא תעודת כשרות. הקהילה הדתית-לאומית במקום היא קטנה וכמוה הקהילה החרדית. הדבר ניכר גם במערכת החינוך: ביישוב שבעה בתי ספר יסודיים שרק אחד מהם שייך לזרם הממ"ד (ממלכת-יודתי) ואף בו אין הכיתות בתפוסה מלאה. הזרם החרדי מקיים במקום תלמוד תורה אחד. בגיל חטיבת הביניים והחינוך התיכון במקום אף לא מוסד דתי אחד לעומת שלושה בתי ספר תיכוניים ושתי חטיבות ביניים עבור המגזר החילוני.

האוכלוסייה הדתית-לאומית השולחת את ילדיה לבית הספר הממ"ד בחרצית, מתגוררת ברובה בשכונות החלשות של היישוב, ורק מיעוטה משתייך למעמד המבוסס מבחינה כלכלית. מבחינת אורחות חייה ורמת ההקפדה הדתית מרוחקת אוכלוסייה זו ביותר ממה שהוגדר לעיל כחוגים ה"אמוניים" בציונות הדתית. הדתיות של רובה ניתנת להגדרה כ"מסורתיות מזרחית" ושל מיעוטה כ"דתיות אשכנזית פושרת". רק בחלק קטן מבתי הכנסת במקום מתקיימים מנייני תפילה במשך השבוע. בקרב הורי התלמידים בבית הספר הממ"ד אפשר לצפות באמהות רבות המגיעות בלבוש חשוף ובאבות המתהלכים ללא כיסוי ראש. הכיתות בבית הספר מעורבות, וגם המורות אינן מקפידות על לבוש בהתאם ל"קוד" הדתי המקובל – הן ללא כיסוי ראש ואף לובשות מכנסים.

הגרעין – מפגש ראשון

פגישתי הראשונה עם מנהל הגרעין התקיימה במרכז הפעילות של הגרעין, במבנה הנמצא בשדרה המרכזית של העיר, שם התקיימו פעולותיו השוטפות של הגרעין, כמו שיעורים והרצאות לקהילה הרחבה. מרכז הפעילות שידר אווירה "מזמינה" ואסתטית. במקום היו וילונות צבעונים

¹² על פי סקר מכון גוטמן, השמירה על הכשרות נפוצה ביותר בקרב היהודים הישראלים, ו-58 אחוז מתוכם מצהירים כי הם נמנעים מאכילת אוכל לא כשר, זאת בשעה שרק 35 אחוז מתוכם מגדירים עצמם כחרדים או דתיים ו-17 אחוז נוספים – כמסורתיים. ראו לוי, לוינסון וכ"ץ, 2002.

וכמה פריטי נוי שהונחו בצורה מחושבת בפינות שונות. חדר הכניסה רהט בספות קטנות, והופעל בשעות הערב כבית קפה קטן על ידי בנות שירות לאומי חייכניות.

לאחר ביקור במרכז הפעילות נלקחתי על ידי אופיר, מנהל הגרעין, לסיור ולשיחה במשרדי הגרעין הנמצאים בשכונה מרוחקת יותר. במקום שבעה עובדים, כולל מזכירה. לעומת אוירת תנועת הנוער השוררת בגרעינים רבים אחרים, משדרים משרדי הגרעין בחרצית אווירה של חברה עסקית. רושם זה קיבל חיזוק בשיחה עם אופיר אשר ליווה את פגישתנו במצגת ממוחשבת על פעולות הגרעין ובמסמכים מסודרים שמסר לי ובהם תכניות עבודה מסודרות, דוחות ביצוע ודוחות כספיים. הגרעין מחזיק גם אתר באינטרנט המתעדכן באופן שוטף. בעיון באתר רשם העמותות ניתן לראות כי הגרעין בחרצית הוא אחד הגרעינים הבודדים שמילא אחר הדרישות הממשלתיות לניהול עמותה, וקיבל סטאטוס של "ניהול תקין".¹³

נסיבות הקמת הגרעין

הגרעין בחרצית הוקם על ידי ארבע משפחות שאליהן הצטרפו בשנה הראשונה עוד חמש, כולן משפחות אברכים בישיבה באחד מיישובי יש"ע. אופיר, מנהל הגרעין, היה גם יוזם הקמתו. המניע העיקרי להקמת הגרעין היה לדבריו הצורך "לפרוץ למרכז ולעבוד על מוקדי ההשפעה". מבין היישובים ברדיוס המוגדר נבחרה חרצית באופן מקרי למדי לאחר שאופיר ואבישג אשתו סימנו את המקום על המפה והתחילו להתעניין בו. בעיתוי ייחודי נפלה הבחירה בחרצית על קרקע פורייה, שכן במקביל להתארגנות משפחות האברכים החלה בחרצית פעילות של מספר משפחות דתיות שביקשו להביא גרעין תורני ליישוב. משפחות אלו ראו בצער את נטישתן של משפחות צעירות דתיות את המקום וקיוו שגרעין תורני ביישוב יחזק את הקהילה הדתית-לאומית בו. שיתוף הפעולה בין משפחות אלו לבין

¹³ לפירוט הדרישות לקבלת אישור ניהול תקין ראו באתר רשם העמותות: <http://www.justice.gov.il/MOJHeb/RashamAmutot/hodaot.htm>

הגרעין סייע רבות לגרעין בעיקר בצעדיו הראשונים. רונית, הפעילה המרכזית בהבאת הגרעין, חוזרת בתשובה מוותיקות חרצית, ממשיכה לפעול למען הגרעין ושותפה בדיונים פנימיים הנערכים בו. היא מעידה שלא רק טובתה של הקהילה הדתית בחרצית עמדה לנגד עיניה, אלא גם התחושה כי בחרצית, כמו בכל הארץ, הולכות ונוצרות "שתי מדינות, דתית וחילונית, עם פער מנטלי עצום ביניהן", ולכן היה ברור לה ש"יש לעשות מעשה". מתוך הכרה בפעולתם של יוזמי הגרעין המקומיים וכן מתוך רצון שלא להיראות כגוף זר למקום, מציג עצמו הגרעין כתוצר של יזמה מקומית, אף שבפועל יש היום רק כשלוש משפחות מקומיות הפעילות בגרעין. באתר האינטרנט של הגרעין נכתב: "עמותת הגרעין הוקמה לפני כארבע שנים על ידי תושבי העיר. מהם ותיקים וחדשים, דתיים וחילונים מבוגרים וצעירים".

באופן סמלי חפף עיתוי התיישבותו של הגרעין בחרצית את תקופת ההתנתקות מגוש קטיף בקיץ 2005. אומר על כך אופיר: "אחרי הגירוש היה פיצול לשניים. היו כאלה שהתייאשו. אמרו לא רואים אותנו. לא שומעים אותנו. מין לא נשכח ולא נסלח כזה. והיו כאלה שזה עשה להם דווקא רצון להתחבר. אנחנו חושבים שצריך להתחבר".

מטרת הגרעין ופעולותיו

מטרתו הראשית של הגרעין בחרצית מוגדרת באופן ברור בתחום ההשפעה הדתית. בתכנית העבודה של הגרעין מוגדר חזונו כהקמת קבוצה "בעלת יכולת השפעה שמאפשרת מפגש של כל יהודי בעיר עם יהדות ויוצרת קהילת מתקרבים". בהתאם למטרה ראשית זו של הגרעין, קהל היעד העיקרי של פעולותיו הוא הציבור החילוני ביישוב. חברי הגרעין מנסים לשדר כי הדגש איננו ביעד הסופי של "קיום אורח חיים יהודי" לפי תפיסתם, אלא בהפחתה מיידית של הניכור כלפי המסורת היהודית וכלפי הציבור הדתי. בהתאם לכך הם נמנעים מלהשתמש במונח "החזרה בתשובה" ומעדיפים לדבר על "קירוב לבבות". הביטויים "אחדות ישראל" ו"אהבת ישראל" מושמעים רבות מפי חברי הגרעין בחרצית כמו מפי חבריהם בחוגים האמוניים בכלל, והם משמשים רקע אידאולוגי לשאיפה

להפחתת הניכור החברתי והתרבותי בין הציבור החילוני והדתי. אומרת הודיה: "העניין פה זה עם ישראל בגדול. האחדות והחיבור הנפשי בין חלקי העם הם הבסיס לכל תיקון. כל זה קשור לחזון שלנו להאיר את תורת ישראל לכולם".

גם אם אכן אין הגרעין בחרצית נוקט פעולות תקיפות של אקטיביזם דתי, הוא מייצג, כמו גרעינים תורניים אחרים, שינוי בתפיסת העולם של הציונות הדתית בכיוון של מאמצי השפעה דתיים-תרבותיים על כלל החברה לעומת הפניית המאמצים החינוכיים כלפי פנים שאפיינו אותה בעבר.¹⁴ שינוי זה בא לידי ביטוי בסיפורו של אבינועם, חבר הגרעין בחרצית:

כששירתתי בצבא, היינו כפורים ברמת הגולן. היינו מעט דתיים וקיבלנו שחרור כדי להגיע לאחד הישובים הדתיים במקום לקריאת המגילה. היום הייתי נוהג אחרת. הייתי משיג מגילה, נשאר בבסיס ומארגן קריאה לכל הגדוד. הגרעין שינה לי את הראש.

חברי הגרעין מדגישים כי קיימת הדדיות בהפחתת הניכור החברתי בינם לבין הציבור החילוני בחרצית. אופיר מספר על ניסיונו האישי בתחום:

אני חייתי וגדלתי כבועה. חשבתי שחילונים זה אנשים בורים ועמי ארצות, חסרי אידאולוגיה. היום אני מסתכל על זה אחרת. גם אני למדתי בחמש שנים שאני פה. יש לי פה בחרצית חברים טובים שהם חילוניים. חברים ממש טובים. אנשים שאני מעריך אותם ונהנה להיות בחברתם. אנחנו מטיילים ביחד בחול המועד. הילדים משחקים זה אצל זה. יש קשרי חברות בין המשפחות. המפגש הזה מעשיר גם אותנו.

יחד עם זאת הוא מדגיש כי אין פה ניסיון למיזוג תרבויות: "כבני אדם אנחנו שווים אבל לנו יש את התורה. אני לא בא לטשטש ולומר יש תרבות שלך ותרבות שלי, בואו נמזג. לא. התורה היא מעל הכול. אבל התורה

¹⁴ על תנועת התשובה הציונית-דתית, על התפתחותה המאוחרת יחסית לזו החרדית ועל החיבור בינה לגרעינים התורניים ראו זעירא, תשס"ב; שרעבי, 2009.

שייכת גם לך. היא לא רק שלי." ביטחוננו בעליונותה של התרבות התורנית מסיר מלבו חשש שהמפגש יביא להשפעה בכיוון הנגדי: "ילדי גדלים במקום בריא. הם פוגשים את עם ישראל כפי שהוא, תוך הבנה מה נכון ומה לא."

מטרת "קירוב הלבבות" למסורת היהודית ולציבור הדתי-אמוני מושגת לדעת חברי הגרעין ראשית כול בעצם מגוריהם ביישוב ובניית מערכת יחסים ידידותית עם שכניהם. נוסף לכך הגרעין מקיים פעולות שונות בתחום זה, וביניהן שיעורי תורה לקבוצות לומדים חילוניים מתוך היישוב, קיום מרכז להעמקת זהות יהודי המופעל באמצעות בנות שירות לאומי והפועל בבתי הספר הממלכתיים, הכנת נערים לבר-מצווה ופעולות שונות במעגל השנה כמו "תחרות הסוכה הכשרה והנאה" וטיול חנוכיות לבני-ברק.

בצד הפעולות בתחום הדתי עוסק הגרעין גם בפעולות רווחה המיועדות לאוכלוסייה החלשה של חרצית. אופיר, מנהל הגרעין, מסביר שאף שמטרת הגרעין היא "להעצים ולהעמיק את הזהות היהודית של העיר", אין העיסוק בפעולות רווחה נוגד מטרה זו שכן "כמו שאנחנו רוצים לקדם את התודעה של לימוד תורה, של בר-מצווה, אנחנו רוצים גם לקדם את התודעה של עזרה לחלש, לנזקק".

בית המדרש בגרעין

לימוד התורה הועמד במרכז הווייתו של הגרעין עם הקמתו, וחבריו הראשונים, שהיו תלמידים מלאים בשיבה במקום מגוריהם הקודמים, התכוונו להמשיך ולעסוק בלימוד תורה באופן מלא בבית המדרש. בשלב ראשון סברו חברי הגרעין כי מתכונת הלימוד המתאימה תהיה "כולל"¹⁵ מקומי ולא ישיבה, ואולם לאחר כשלוש שנים של קיום הגרעין הוחלט על הקמתה של "ישיבת הסדר"¹⁶ ליד הגרעין. בשיבה לומדים היום כמה

¹⁵ "כולל" הוא מוסד ישיבתי לתלמידים נשואים הקרויים אברכים.

¹⁶ "ישיבת הסדר" היא ישיבה המשלבת לימודי ישיבה עם שירות צבאי מקוצר.

עשרות תלמידים, בתוכם כעשרה אברכים נשואים. במקביל ללימודים הישיבתיים הישיבה מציעה לתלמידיה מסלול לימודי הוראה שבסופו הם מקבלים תעודת הוראה ותואר ראשון. ראש הישיבה קיבל מעמד של רב הגרעין, ומנהל הגרעין מתפקד גם כמנהל עמותת הישיבה. מנקודת ראותו של ראש הישיבה, הקמתה של הישיבה דווקא ביישוב חרצית נובעת מהזדהות מלאה עם חזונו של הגרעין בדבר ההשפעה על לב החברה הישראלית. ציפיותיו של הרב מתלמידיו הן כי ישארו לגור בחרצית לאחר נישואיהם ויהוו חלק מן הגרעין.

סגנון הלימוד בישיבה בחרצית מייצג תמורה שאירעה בשנים האחרונות בישיבות הציוניות. בעוד הישיבות הראשונות, ובראשן ישיבת "מרכז הרב", נבנו לפי הדגם הליטאי המבוסס על לימוד שכלתני של הגמרא, הולך ומתפתח לאחרונה בישיבות רבות הקו "החסידי" שנותן מקום נכבד לרגש ולתחושות רוחניות סובייקטיביות תוך ניסיון לשלב יסודות אלו עם הגותו של הרב קוק. שילוב זה נעשה תוך שימת דגש על נושא הגאולה שהוא הנושא המוביל בחוגים ה"אמוניים".¹⁷ יש להעיר כי כבר בראשית דרכן של ישיבות ההסדר הן אופיינו במתן מקום, לצד לימודי הגמרא, גם ללימודי "אמונה", הכוללים עיסוק ביסודות תיאולוגיים ורוחניים ולימוד כתביהם של הוגים שונים שהמרכזי בהם הוא "הכוזרי" של רבי יהודה הלוי, וזאת בהתאם לקו שפותח על ידי הרב צבי יהודה קוק בישיבת "מרכז הרב".¹⁸ ואולם בישיבות צעירות אחדות התעצם העיסוק ביסודות אלו והתפתח לכיוון לימוד כתבי חסידות ועיסוק בנושאים הקרובים לתורת הסוד.¹⁹ ראש הישיבה בחרצית, הרב דוד, רואה בישיבתו מיזוג של דגם הישיבה הליטאי עם הדגם ה"חסידי" החדש. מצד אחד, הוא טוען כי "יש רצינות בלימוד, התמדה והשקעה, רצון להתפתח בש"ס

¹⁷ על הנחשול החסידי השוטף את הציונות הדתית ואת ישיבותיה ראו אטינגר, 2007. על התפיסה הדתית המטאפיזית של החוגים האמוניים ראו רביצקי, 2001, עמ' 111–200.

¹⁸ על המושג "אמונה" כמבטא קשר "תיאולוגי משיחי" לארץ ישראל ראו שוורץ, תשס"א, עמ' 77.

¹⁹ על המפנה בלימוד התורה בישיבות ההסדר ועל הצורות השונות של לימודי ה"אמונה" בישיבות אלו ראו שרלו, תשס"ג.

ופוסקים", שהם המאפיינים הבסיסים של הישיבה המסורתית. מצד שני, ניתן בישיבתו, לדבריו, "ביטוי גדול לחופש הרוחני, לחיפוש. לממדים הפנימיים יותר של התורה. שקועים בסוגיות שקשורות לגאולה. פריצה של כוחות. עולם הנפש. עולם החסידות. משא ומתן פנימי בין כתבי הרב קוק לכתבי החסידות".

חברי הגרעין

לאחר חמש שנים מהקמתו מונה הגרעין למעלה מ-30 משפחות, מתוכן כעשר משפחות אברכים בישיבה. כמעט כל חברי הגרעין הם מתחת לגיל שלושים ולהם ילדים צעירים. רוב הגברים בגרעין הם בעלי השכלה תורנית גבוהה, ורוב הנשים הן בעלות תארים אקדמיים בתחומים שונים. תופעה ראויה לציון בגרעין זה היא כי בקרב הנשים קטן אחוז העוסקות בחינוך לעומת גרעינים אחרים, ונמצאות נשים העוסקות במקצועות מקובלים פחות בחוגים ה"אמוניים", כגון רוקחת או מרפאה בחיות. המשפחות הגיעו ממקומות שונים בארץ, אחוז ניכר מיישובים ביש"ע.

קיימת הומוגניות גבוהה בקרב חברי הגרעין מבחינת גיל המשפחות, אורחות החיים ואף ההופעה החיצונית. בהופעתם החיצונית משדרים חברי הגרעין תפיסה דתית מחמירה. הגברים רובם בעלי זקן ופאות (מוסטרות), חובשי כיפות גדולות וציציות בולטות. הנשים כולן במשפחות-ראש בליפוף מלא, שרוולים מעבר למרפק וחצאיות ארוכות. גם בחייהם האישיים נוהגים חברי הגרעין בהקפדה דתית גבוהה. הפרדה בין המינים היא עיקרון חשוב בגרעין, וגם כאשר מתקיימות סעודות שבת משותפות יושבות הנשים בנפרד מן הגברים. דימויו של הגרעין בחרצית בעיניהם של חברי גרעינים אחרים הוא של "גרעין מאוד 'דוסי'", כלומר בעל רמת הקפדה דתית גבוהה.

השוני בין אופי חברי הגרעין לאוכלוסייה הדתית-לאומית במקום קובע באופן ברור את גבולות הגזרה של הגרעין. הגרעין הוא קבוצה חברתית מוגדרת של משפחות שהגיעו מחוץ לחרצית. אמנם יש משפחות מקומיות שהיו מעורבות בהבאת הגרעין לחרצית ומעורבות עד היום בפעולותיו, אך

מבחינת הגיל והרקע התורני הן רחוקות ממשפחות הגרעין ואינן מזוהות כחלק מקבוצה חברתית זו.

בכל הנוגע לנושאי חוץ וביטחון מצטיירים חברי הגרעין כולם כבעלי השקפת עולם ימנית. בשיחות אישיות מצהירים כולם על נאמנות מוחלטת לעקרון ארץ ישראל השלמה ואי החזרת שטחים. אף על פי כן, בעצם פעולת ההתיישבות שלהם במרכז הארץ הם מצהירים על כיוון פעולה אחר מחבריהם הפעילים למען ארץ ישראל השלמה. בעוד חבריהם מהחוגים ה"אמוניים", בוגרי הישיבות הלאומיות, היו טרודים בהפגנות נגד ההתנתקות בקיץ 2005, היו הם טרודים בהקמת הגרעין בחרצית. אמנם בחודש ההתנתקות עצמו עברו ארבע המשפחות מקימות הגרעין להתגורר בגוש קטיף כהזדהות עם משפחות המתישבים, אך מעבר לזה לא התבלטה כל פעילות פוליטית שלהם. אופיר מתאר את השוני בין תפיסת עולמו הפוליטית לזו של חבריו לישיבה: "בישיבה שלי האווירה הייתה של עיסוק בארץ-ישראל. אני הייתי חריג. אני חשבתי שצריך לעסוק בעם ישראל".

בכל השיחות עם חברי הגרעין לגבי השפעתם על האוכלוסייה הכללית וקירובה ליהדות לא הייתה התייחסות לנושא קירוב התושבים לרעיון שלמות הארץ. מאיה, תושבת חרצית חילונית וידידה קרובה של אופיר ואבישג אשתו, מעידה: "אני אוהבת את אבישג אהבת נפש ואנחנו משוחחות על כל מיני נושאים. לא, אף פעם לא על נושאים פוליטיים". אף שיש הרואים במפעל הגרעינים אחד האמצעים להצלת ההתיישבות ביש"ע וסוברים כי מטרתו העיקרית היא לגרוף "דיבידנדים פוליטיים" (שרעבי, 2010), לא ניתן בגרעין בחרצית שום ביטוי לגישה זו.

מחירי הדיור הגבוהים, נוסף על יוקר המחיה הכללי בחרצית, יוצרים קשיים בחיי היום-יום של משפחות הגרעין. אומר על כך אופיר: "חייבים לחיות בפשטות. זו מסירות נפש. כמו שבזמנו לגור בישע הייתה מסירות נפש מסוג אחר". עם זאת יש לציין כי לחלק מן המשפחות בגרעין עורף כלכלי מוצק. כך, למרות המחירים הגבוהים ביותר במקום כבר קנו מספר משפחות דירות במקום, ושלוש משפחות רכשו מגרש לבניית בית.

מעבר להתמודדות עם הקשיים הכלכליים, המגורים ביישוב חילוני כמו חרצית הם מהלך של תעוזה והסתכנות עבור משפחות הנמנות על הציבור האמוני. אומרת על כך רונית: "חרצית היא חלק ממדינת תל-אביב.

אני מסתובבת במקומות אחרים ואין שום מקום שהוא חילוני כמו חרצית ותל-אביב. זה מקום אנטי-יהודי מעוגן באווירה משכילית". הביטוי "מדינת תל-אביב" משמש בעת ובעונה אחת הן את תושבי הפריפריה המוחים על ניתוקם הכלכלי והחברתי מהיישובים במרכז הארץ והן את החוגים האמוניים המציינים את הפער התרבותי שנפער בינם לבין מרכז החיים החילוני במדינה. החיים ביישוב שבו המרחב הציבורי משדר תחושת חילוניות מוחלטת הם מעבר חריף מהמציאות של חיים ביישוב קהילתי דתי הומוגני שהייתה מנת חלקם של רבים מחברי הגרעין.

על אף מאפיינים תרבותיים דומים בין חרצית לבין תל-אביב, בולטת זרותם של חברי הגרעין בחרצית יותר מאשר במטרופולין, שכן הזירה הפתוחה של העיר הגדולה מכילה בתוכה מגוון רב של קבוצות ואינה מתקשה להכיל גם את קבוצת הגרעין. לעומת זאת, ביישוב קטן כמו חרצית, שבו קיימת הומוגניות גבוהה באורחות החיים, בולטים חברי הגרעין בשונותם התרבותית והפיזית, באורחות חייהם ובצורת לבושם. בולטות זו של חברי הגרעין גרמה לא אחת לגילויי עוינות כלפיהם מצד האוכלוסייה המקומית במקום. עם התמסדותה של הישיבה שליד הגרעין שגרמה להעצמת נוכחותו של הגרעין ביישוב, התפתח גם משבר קשה ביחסים בין הגרעין ובין הרשות המקומית.

התיאורים להלן של שני בעלי התפקידים המרכזיים בגרעין – רב הגרעין ומנהלו – ילמדו על האווירה בגרעין ועל השקפת העולם של חבריו.

מנהל הגרעין

אופיר, יוזם הגרעין ומנהלו בפועל, הוא בן למשפחה של ילידי הארץ שעברו להתגורר ביישוב ביש"ע, שם גדל ולמד בישיבה תיכונית ובישיבה גבוהה. הוא צעיר חביב ונעים סבר כבן שלושים, המשדר כנות מרובה ופתיחות. הממד התורני באישיותו, הכולל גם סממנים חרדיים, בולט כבר בפגישה הראשונה. הביטויים "ברוך השם" ו"בעזרת השם" מופיעים בתדירות גבוהה בדבריו. לראשו כיפה גדולה סרוגה, הוא בעל זקן, פאות המבצבצות מאחורי אוזניו וציציות בולטות על בגדו. הגלישה לכיוון הסגנון החרדי באה לידי ביטוי גם בפניותיו אליי בלשון רבים – "מה

שלומכם" – כמקובל בחברה החרדית, במיוחד בשיחה עם אישה. למרות הסממנים החרדיים משדר אופיר גם חיבור לעולם המודרני העדכני. הוא מצוי בהווי התרבותי החילוני ונעזר בשירותים עסקיים מתקדמים, כמו יועצים אסטרטגים, לצורך ניהול הגרעין. פתיחותו של אופיר יחסית לחבריו מהחוגים התורניים התבטאה גם בהצעתו לקיים את אחת הפגישות בינינו בבית קפה תל-אביבי, מקום אשר הן חרדים הן חרד"לים מובהקים מדירים רגליהם ממנו.

דבקתו של אופיר במטרה שהציב לעצמו וביטחונו הפנימי בצדקת דרכו ובדרך הגרעין מרשימים ביותר. הוא דבק ביעד של הקמת גרעין במרכז הארץ בתקופה שבה רוב הגרעינים הוקמו בעיירות פיתוח, וגם הארגונים שאליהם פנה לקבל תמיכה התנו אותה בהליכה לאזור פיתוח. גם כנגד חששות משפחתו הפגין נחישות. המעבר מיישוב הומוגני ביש"ע ליישוב חילוני במרכז הארץ נראה להוריו כצעד הרפתקני הכרוך גם בקשיים כלכליים רבים. דבקתו במטרה ניכרת במיוחד בתקופה שבה עובר הגרעין משבר ביחסיו עם היישוב. להבדיל מפעילים אחרים בגרעין אין אופיר מתכחש למשבר זה, אך הוא רואה בו שלב הכרחי: "ידעתי שיהיו קשיים ואני מצפה לקשיים עוד יותר גדולים". בכל משבר שעובר הגרעין הוא רואה "שלב בתהליך, שלב שאי אפשר לדלג עליו". התמודדותו של אופיר עם המשברים שעובר הגרעין יונקת מתפיסת עולמו ה"אמונית", ועל פיה הוא רואה את כל המשברים בדרך כחלק מתהליך אלוהי לקראת מציאות של גאולה שלמה.

רב הגרעין

הרב דוד, רב הגרעין, הוא רב ישיבת ההסדר שהוקמה בצמוד לגרעין. הוא ואופיר קשורים זה לזה מאז ימי הישיבה התיכונית בה למדו שניהם. "יחד עברנו בירורים רוחניים והתלבטויות לגבי המשך הדרך" אומר הרב דוד. הקשרים הנפשיים ביניהם וההערכה ההדדית שלהם מונעים מתח המצוי לפעמים בין מנהל גרעין לרב הגרעין.

במראהו החיצוני נראה הרב כמו רוב חברי הגרעין – כיפה סרוגה גדולה, זקן ופאות, ציציות בחוץ. גם מסלול הלימודים שלו דומה לזה של

חברי הגרעין: ישיבה תיכונית ואחריה ישיבה גבוהה. אף שהנושא העדתי אינו בא לידי ביטוי בגרעין זה, ראוי לציין כי הרב הוא ממוצא ספרדי בעוד רוב חברי הגרעין ממוצא אשכנזי. ניתן לראות בעירוב העדות בגרעין זה, כמו בגרעינים אחרים, אחד מסימני הפתיחות של החברה הציונית-דתית המבדילים אותה מן החברה החרדית. למרות המשמעות ההלכתית שיש לנושא המוצא העדתי, מוכנים חברי הגרעינים לקבל עליהם רבנים ממוצא עדתי שונה. עם זאת, חשוב לציין שמסלול חינוכו של הרב דוד אינו קושר אותו למסורת הספרדית, ותפיסת עולמו הדתית מבוססת על הגות שהתפתחה ביהדות האשכנזית. בכך יש חיזוק לביקורת המושמעת כלפי הגרעינים על התנהלותם האשכנזית.²⁰

הרב דוד רואה את תפקידו כרב הגרעין בטיפול במה שקרוי בפיו "עניינים מהותיים", כלומר בעיקר שאלות חינוכיות. הוא משמש גם כתובת לשאלות הלכתיות של רוב חברי הגרעין. דיבורו רהוט ונעים, ומשנתו סדורה. בדבריו הוא נותן ביטוי ברור להשקפת עולם שהובעה בניסוחים כאלו ואחרים גם בשיחות שקיימתי עם חברי הגרעין.

לפי השקפת עולמו של הרב דוד, "רוב התחלואים של עם ישראל הם בגלל חוסר היכרות עם היהדות ועם הציבורים שמגלמים אותה ומייצגים אותה". תפקידם הראשון של הגרעינים התורניים הוא להקטין את הקיטוב בעם ולחשוף את הציבור החילוני ליהדות ולציבור מקיימי התורה והמצוות. את האשמה בקיטוב תולה הרב גם בציבור הדתי עצמו, ובייחוד בבידולו הגאוגרפי בהתיישבויות ביהודה ושומרון. "הפסדנו חלק גדול מעם ישראל" אומר הרב, ומספר שגם הוריו לא התקבלו ליישוב ביש"ע. ואולם כמי שרואה בכל מהלכי ההיסטוריה יד מכוונת מלמעלה, טוען הרב דוד שגם "מהלך זה של סגירות היה מוכרח", שכן הוא אפשר לציבור האמוני "לעשות בירורים פנימיים ולקבל עצמה".

הרב דוד מנסה שלא להיראות כמתנשא על הציבור החילוני. הוא מצטט את הרב קוק שדיבר על הנפש המתוקנת של פושעי ישראל, ומצהיר

²⁰ ראו למשל ח' כהן, 2003.

ש"יש גם דברים טובים בציבור הכללי". הוא גם חוזר ומדגיש שאינו מזדהה עם שום דרך של כפייה בנושאי דת: "אם מישהו ירצה לסגור כאן כביש בשבת אני אהיה הראשון שיצא להפגין נגדו". עם זאת ממשיך הרב דוד מגמה בציונות הדתית של אי הכרה בחילוניות כגורם עצמאי. כפי שמראה דב שוורץ (תשנ"ו, עמ' 215–228) כבר הרב ריינס טען שכפירה מוחלטת איננה קיימת בעם ישראל. הרב קוק (תשנ"ג, עמ' סג) העצים רעיון זה בדברו על "הרוח האלוהית" השורה בתוך "נקודת שאיפתו" של כל אחד מישראל. הוא ראה את האמונה הדתית כנטייה הטבעית היסודית של האדם: "הדבקות בה' היא התשוקה היותר טבעית לאדם".²¹ רב הגרעין בחרצית משתמש בטרמינולוגיה דומה: "בכל אחד ואחד מישראל שוכנת נשמה קדושה, גדולה ומאירה. לא אני הוא שקורא לאדם מישראל לשוב לה'. הנשמה שבכל אחד צמאה למרחבי אין סוף. זה מה ששרוי בכל אחד ואחד מישראל באופן טבעי". כאשר כל אחד ואחד מעם ישראל יתחבר ל"קדושה הפנימית שלו" כולם "יהיו שמחים ומאושרים. יקומו כל יום עם חיוך על הפנים".

הגרעין והאוכלוסייה הדתית-לאומית

במערכת היחסים בין הגרעין ובין האוכלוסייה המקומית בחרצית יש להבחין בין האוכלוסייה החילונית ובין האוכלוסייה הדתית, לא רק בשל הדיכוטומיה שבין שתי קבוצות אוכלוסייה אלו, אלא גם בשל התייחסותו השונה של הגרעין לכל אחת מן הקבוצות. יחסיו של הגרעין עם האוכלוסייה החילונית, המהווה את אוכלוסיית המטרה לרוב פעולות הגרעין, קשייו והצלחותיו בהתקרבות לאוכלוסייה זו – הם נושא לדיון נפרד. בדיון הנוכחי נתרכז במערכת היחסים עם הקהילה הדתית-לאומית

²¹ נגד תפיסת ה"חילוניות" כתופעה זמנית ובלתי טבעית לאדם אצל הרב קוק, יצאו כמה וכמה אינטלקטואלים ישראלים, שראו בה "רמיסת האוטונומיה הרוחנית של הזולת" – ראו רביצקי, 2001, עמ' 153–163. על תפיסת החילוניות בהגותם של הראי"ה קוק ובנו הרצי"ה ראו גם בלפר, תשס"א.

שהיא בבואה למערכת היחסים בין החוגים ה"אמוניים" לחוגים ה"בורגנים" בחברה זו, והיא בעלת משמעות גדולה בייחוד בתחום החינוך. במערכת היחסים עם האוכלוסייה הכללית בחרצית היו חברי הגרעין מוכנים לקשיים והתנגדויות, אך הם לא ציפו לתהליך דומה מכיוון האוכלוסייה הדתית-לאומית במקום, מה גם שמתוך אוכלוסייה זו צמחה יזמה להביא גרעין תורני למקום. בתקופה הראשונה לבוא הגרעין אכן נרקמו יחסי ידידות חמים בינם לבין האוכלוסייה הדתית-לאומית. מירה ודוב, זוג רופאים דתיים המתגוררים בשכונה יוקרתית בחרצית, היו בין מקבלי פניהם של חברי הגרעין בחמימות ובלבביות. מספר אופיר: "הם היו כמו אבא ואימא שלנו. דוב היה מביא לנו לזניה כל יום שישי. כאשר נשברה פעם עגלת ילדים של אחת המשפחות בעת טיול שבת, חיכתה לה למחרת ליד הדלת עגלה חדשה". מירה מעידה שאכן "קיבלנו אותם פה בידיים פתוחות ובאהבה גדולה. ראיתי בהם אנשים מאוד ערכיים, אידאליסטים. אנשים שיש לשאוף אליהם".

ציפיות האוכלוסייה הדתית מן הגרעין התורני היו בעיקר בכיוון של חיזוק הקהילה הדתית בנושאי החינוך. הורי התלמידים בבית הספר הממלכתי-דתי היחיד בחרצית ציפו לחיזוקו הן מבחינה מספרית הן מבחינה ערכית. אומרת מירה: "רציתי שהכמות של הילדים תעלה ושלא נצטרך לרוץ כל שנה אחרי הכתה התקנית". למירה ודב שני בנים בבית ספר תיכון, בן בכיתה ד בבית הספר היסודי ובת בגן הילדים. לטענתה של מירה, בית הספר הממ"ד המקומי הוא ברמה לימודית גבוהה ו"יש לי הוכחה שהרמה טובה מכיוון שהבנים שלי התקבלו לבתי ספר יוקרתיים". אף על פי כן נראה שלבה לא היה שלם עם האווירה החברתית בבית הספר, והיא ציפתה שהגרעין יחולל שינוי בכיוון זה: "רציתי גם שלילדים שלי יהיו מספיק חברים. שיוכלו לבחור. שתהיה כאן אוכלוסייה איכותית".

מתוך השוואה לגרעינים תורניים אחרים במרכז הארץ, נראה כי התפתחות חיכוכים בין האוכלוסייה הדתית ה"בורגנית" המקומית ובין חברי הגרעין הייתה כמעט בלתי נמנעת. שתי קבוצות אלו מתחרות על מעמדן ועל השלטת סגנון חייהם והשקפת עולמם במוסדות החינוכיים והדתיים של הקהילה: בתי הכנסת, מוסדות החינוך ותנועת הנוער.

התאמתם של מוסדות אלו, בייחוד מוסדות החינוך, לרוחם והשקפתם של חברי הגרעין היא קריטית עבורם, שכן רק כך יוכלו להמשיך את חייהם ולחנך את ילדיהם במקום. נראה כי ציפייתה של מירה כי הגרעין רק "יעבה" את כיתות הלימוד בבית הספר מבלי לנסות להשפיע על צביונו הייתה מוטעית מלכתחילה.

המשבר הקשה שחל ביחסים עם הקהילה הדתית לאחר תקופה לא ארוכה בולט ביותר על רקע קבלת הפנים הלבבית הראשונית. מירה מתארת את מערכת היחסים הנוכחית שלה עם הגרעין כ"מלחמה גלויה", ובמקום דברי השבח שחלקה בתחילה לגרעין היא מתארת אותו כיום בתיאורי גנאי קשים, המתייחסים בעיקר להשקפת העולם הדתית שלהם שאותה היא מכנה "פנאטית". ראוי לציין כי עיקר המתחים שהתפתחו בתחום זה הן מול האוכלוסייה הדתית-לאומית המבוססת, שאמנם איננה אוכלוסיית הרוב בבית הספר, אך היא אוכלוסייה תקיפה ודעתנית שנוכחותה בולטת בפעילות השוטפת בבית הספר. מאפיין "בורגני" זה של אוכלוסיית המתנגדים לגרעין מתאים למודל של ליאון (תש"ע) על חששה של הבורגנות הציונות דתית – הכוללת אנשים בעלי השכלה גבוהה וביטחון כלכלי יחסי – מפני קבוצות בעלות תסיסה רעיונית ודתית.

הגרעין ומערכת החינוך הממלכתית-דתית

ההידרדרות ביחסים בין הגרעין ובין הקהילה הדתית קשורה באופן ישיר לתחום החינוך. החינוך הממלכתית-דתי בחרצית רחוק מלהשביע את רצונם של חברי הגרעין הן מבחינת תוכני הלימוד התורניים הן מבחינת ההקפדות הדתיות החסרות בו, לדעתם. לכאורה עומדת בפני חברי הגרעין האפשרות לפתור את בעיית החינוך שלהם על ידי הסעת ילדיהם למוסדות חינוך ביישוב אחר. ואולם חברי הגרעין פוסלים בשלב זה אפשרות זו, כמו שהם פוסלים על הסף אפשרות להקים מוסד חינוכי נבדל. אף שאין חברי הגרעין רואים את האוכלוסייה הדתית-לאומית כאוכלוסיית יעד עיקרית לפעולותיהם, כולל הגרעין בין מטרותיו גם שאיפה ל"הקמה ופיתוח של מערכת החינוך הממלכתית-דתית", ועל כן רואים חברי הגרעין בהשתלבות בבית הספר המקומי חלק בלתי נפרד מהתערותם ביישוב ותנאי ליכולת

השפעתם עליו. הרב דוד, רב הגרעין, אומר על כך: "אם הולכים על מוסד חינוך נפרד אז למה לשבת פה? אפשר לחיות ביישוב יותר זול או ללכת לדרום להפריח את השממה. המגמה היא להתערות בציבור, ואחד הדברים הכי משמעותיים הוא מוסדות החינוך". עם זאת נראה כי עיקר פעילות הגרעין בשלב זה נועדה להתאים את מערכת החינוך לדרישותיהן הדתיות של משפחות הגרעין כדי לחזק את התבססותן במקום ולאפשר הצטרפות משפחות נוספות לגרעין.

בפעילותו הראשונה בבית הספר לא ניסה הגרעין להכניס שינויים מהותיים, לא הציע הפרדת כיתות ולא התערב בלימודי החובה. לדברי מנהל הגרעין: "נושא ההפרדה בין בנים לבנות הוא קריטי עבורנו, אבל אנחנו מוכנים לבלוע אותו בכיתות הנמוכות. קיבלנו היתר עד כיתה ד. עוד לא הגענו לשם. אני לא יודע מה נעשה אחר כך". עם זאת החל הגרעין לפעול באופן גלוי להתאמה חלקית של מערכת החינוך לדרישותיו הדתיות, בעיקר על ידי תוספת שעות תגבור תורניות שאותן השיג תוך שיתוף פעולה עם משרד החינוך. בשעת התגבור התורני שהתקיימה מיד לאחר התפילה נשמרה ההפרדה בין המינים הנוהגת בתפילה. נוסף לכך הצליח הגרעין להשיג מימון של משרד החינוך למעין כוח עזר בתחום התורני: "בחור שלנו שנכנס לכיתות. שר. מנגן. מלמד תורה". בנקודה זו ראוי לציין את ההבדל בין גישתם של חברי גרעין חרצית לבעיית החינוך לגישתם של גרעיני מר"ץ בזמנם. גם אנשי מר"ץ כאבו את הפער הדתי הניכר בין דרישותיהם החינוכיות לבין המצוי במוסדות החינוך המקומיים וציפו לשינוי בתחום זה. ואולם, בהוראת מנהיגיהם, וביניהם הרב צפניה דרורי מקרית שמונה, החליטו כי בשלב הראשון ישתלבו בבתי הספר כמות שהם ללא ניסיון הפרדה מגדרית או תגבור תורני.

תחושת חברי הגרעין היא כי תרומתו התורנית לבית הספר חיצוקה את בית הספר, ולטענתם היא שגרמה למספר משפחות מסורתיות שנהגו לשלוח ילדים לחינוך הכללי לרשום את ילדיהם הצעירים לחינוך הממ"ד. אולם בפועל עוררה פעילות זו של הגרעין התנגדות נמרצת של ועד ההורים, ומשום כך הוצא התגבור התורני ממערכת השעות הסדירה והוא מתקיים רק כחוגי העשרה.

מאחר שמשפחות הגרעין הן צעירות ביותר, מספר ילדיהם בגיל בית הספר הוא מועט, והם נמצאים רק בכיתות הנמוכות. בגנים, לעומת זאת, מורגשת יותר נוכחות ילדי הגרעין. מספרם של ילדי הגרעין בגיל הגן ופעילותו הנמרצת של הגרעין הביאו את העירייה לפתוח גן דתי נוסף לגיל הצעיר. שלא כבגרעינים אחרים, לא ביקש הגרעין להגדיר שום מוסד חינוכי במקום כ"תורני", אך הוא הצליח לאייש את הגן החדש בגננת לפי רוחו, ואף השיג תקן ל"רב גן" המבקר בגנים הדתיים לשיחות על פרשת השבוע ועל מנהגי המועדים.

פעולותיו של הגרעין בתחום החינוך גרמו למתח גלוי בין האוכלוסייה הדתית-לאומית המקומית ובין הגרעין, בעיקר משום שחלק מחברי הקהילה הדתית במקום החלו להרגיש ערעור על זהותם הדתית ועל דרכם החינוכית. אומרת על כך מירה: "הם מתנשאים עלינו. הם רואים עצמם יותר דתיים, יותר תורניים. הם מנסים לתת לנו את התחושה שרק הם יודעים איך יהודי צריך להתנהג". המתח המובנה בין אוכלוסיית הגרעין בעלת רמת ההקפדה הדתית הגבוהה ובין האוכלוסייה הדתית המקומית שזוהתה הדתית "פושרת" התפרץ עוד לפני שהגרעין עשה פעולה מעשית כלשהי בתוך בית הספר. מספרת מירה: "המלחמה התחילה כאשר אחד החברי האלה הגיע למנהלת ואמר לה בלי להתבלבל: 'תראי, עכשיו עוד אין לנו ילדים כאן. עכשיו אנחנו שותפים למה שקורה. אבל ברגע שאנחנו נבוא אנחנו כבר נחליט איך בית הספר הזה ייראה'. היו הורים ששמעו אותו ואמר את זה". מירה מודה שהבסיס לחשדותיה מול הגרעין הוא המידע שיש לה על הנעשה בגרעינים אחרים: "אני עשיתי רישום קטן. בכל מקום שנכנס גרעין הבעיות האלו קורות... שמעתי על זה רק בדיעבד. היום אני מכה על חטא למה לא עשיתי עבודת בירור מקפת על הנושא". לדבריה, חשדותיה קיבלו ביסוס לאחר שבגנים כבר השליט הגרעין את תפיסתו הדתית המחמירה: "הם הפכו את הגן לחרדי. עשו אירועים לאימהות בלבד. אבא שהגיע נאלץ לעזוב".

ההורים מרגישים כי עליהם להיאבק נגד אפשרות החמרת הקו הדתי של בית הספר. בעקבות הפצת שמועות על תכניות הגרעין הוציא ועד ההורים של בית הספר מכתב לגורמים במערכת החינוך ובו דרש כי "אופיו

של בית הספר יישמר" וכי "תופסק לאלתר כל פעילות של קבוצה בדלנית ובלתי ראויה בבית הספר, ולא תתאפשר פגיעה בשעות הליבה". הנאבקים נגד הגרעין התורני רואים עצמם ראש חץ במאבק ארצי נגד מגמות השינוי בחינוך הממלכתי-דתי. טענותיהם מופנות לא רק לגרעין התורני אלא גם לאחראים על החינוך הדתי במשרד החינוך. בריאיון לעיתון המקומי אומר אחד ההורים:

יש מגמה במשרד החינוך לשנות את צביונם של בתי הספר הממלכתיים דתיים ולהפוך אותם לתורניים, אחת התכניות: להוסיף שעות לימוד קודש על חשבון לימודי קריאה וחשבון. זה ללכת אחורה בשנים. פתאום רוצים להפריד את הבנים והבנות ולהוסיף לימודי תורה. אנחנו לא מוכנים לשינוי. זה בית ספר ותיק וצריך לשמור על אופיו.

לעומת גישה לוחמנית זו מייצג בני, אף הוא הורה לילדים בממ"ד, גישה מתונה יותר. בני הוא מנהל קו ייצור במפעל תעשייתי, מתגורר בשכונה ותיקה ועממית, והוא אב לשני בנים בבית הספר ובת בגן הילדים. גם הוא משוכנע כי הגרעין עומד לכפות את דרכו החינוכית-דתית על בית הספר, אך הוא מוכן להשלים עמה כי "אנחנו צריכים להיות ראליים. בלעדיהם לא תהייה פה קהילה דתית ובית הספר ייסגר. עדיף שיפרידו כיתות בין בנים לבנות מאשר שלא יהיו כאן כיתות בכלל". אין הוא נבהל מהשינויים שמבקש הגרעין להכניס לבית הספר אף שהיה מעדיף את המצב הקיים: "גם בבית הספר העממי שלמדתי, בתל-אביב, לא היו בנות בכיתה שלי. ולא היינו דוסיס גדולים". בניגוד לוועד ההורים אין בני חושש מפגיעה בלימודי הליבה כי "למיטב ידיעתי זה עוד לא קרה בשום מוסד ממלכתי". בעוד הבורגנות הדתית חוששת לפגיעה ברוח בית הספר חשים חברי הגרעין שהם הנפגעים העיקריים מרמתה הדתית של מערכת החינוך. יוסי, חבר הגרעין, אומר: "אנחנו ציבור תורני. קשה לנו לקבל מורות בבית ספר דתי שמגיעות במכנסים. אני גם לא מוכן שהילדה שלי, גם בכיתה נמוכה, תשתתף בריקודי עם ביחד עם בנים". חברי הגרעין חשים תחושה של מסירות נפש לגבי הפשרות שהם נאלצים לעשות בתחום החינוך. כך, אופיר, אף שאינו חושש ממפגש בין ילדיו לילדים חילונים, מתקשה להשלים עם הרמה הדתית הפושרת של מערכת החינוך הממ"ד:

הכל חילוני ברחוב. גם בממ"ד מורות בלי כיסוי. שיעור ריקודי עם מעורב לבנים ובנות. גם בגן זה לא פשוט. יש מתח. הילד חוזר מהגן ומנבל את הפה. הילדים מדברים על טלוויזיה והוא לא יודע מה זה. או שנותנים להם עבודות גזירה על ניירות של עיתון עם תמונות לא צנועות. אלו משפחות שהתחנכו על טהרת הקודש של תלמודי תורה.

הפערים הדתיים והמתח הגלוי בין אוכלוסיית ההורים חברי הגרעין ובין אוכלוסיית ההורים האחרת מונעים כל קשר חברתי בין הקבוצות. ניכור זה בולט במיוחד על רקע יחסים חמים שהצליחו אנשי הגרעין ליצור עם מספר משפחות חילוניות לחלוטין ביישוב. נראה שבשל הפערים הדתיים אין אנשי הגרעין מצפים להתפתחות יחסים חברתיים גם בין קבוצות הילדים בבית הספר. הדבר בא לידי ביטוי בתיאור הקשיים החברתיים של הילד היחיד הלומד בכיתה א מפיו אופיר: "הילד בכיתה אלף הוא בודד בכיתה. זו ממש מסירות".

חברי הגרעין מצרים ביותר על מערכת היחסים הקשה עם הקהילה הדתית במקום. "באנו לקרב לבבות והנה אנחנו לא מצליחים לקרב אלינו אפילו את הקהילה הדתית", אומר יוסי. אופיר מסכים שנעשו כמה טעויות מצדם בנושא היחסים עם הקהילה הדתית-לאומית, בעיקר אמירות "שלא במקום" על ידי חבר גרעין זה או אחר. עוד הוא מודה: "באנו עם איזה להט לעזור לציבור החילוני ודילגנו על הציבור הדתי. צריך להשקיע יותר בשלבים הראשוניים ביחסים עם הציבור הדתי". אף שלטעמו אין כל התאמה בין גודל הטעויות לעוצמת העוינות שהתגלתה, הוא מבין את מקורותיו של המתח בין הקבוצות ומגדיר אותו כמתח שבין "המפד"ל לחרד"ל". לדעתו, ניתן לגשר על ציר המחלוקת הזה על ידי מאמצים משני הצדדים, והוא מקווה שאכן כך יהיה: "אני מאמין שבהידברות אפשר להגיע לפתרון. אני אומר בואו נשב ביחד עד שייצא עשן לבן. נבנה מודל של בית ספר שייתן מענה לכולם".

קשריו של אופיר עם גרעינים אחרים במרכז הארץ וההדרכות שהוא מעביר למנהליהם עזרו לגרעינים להפיק לקחים מטעויותיו של גרעין חרצית. לדברי אופיר גרעינים שהוקמו לאחרונה משקיעים מאמץ התחלתי גדול יותר בחיזוק הקהילה הדתית המקומית על ידי שיעורי תורה ופעילויות

לילדים, אף שהפעילות מול הציבור החילוני נראית אתגרית יותר: "קל יותר להתלהב מפעילות דתית מול חילוניים עם עגיל באוזן. אבל הפעילות מול הקהילה הדתית מכניסה רוח חיים בציבור הדתי ומרחיבה את בסיס פעולתו של הגרעין". עם זאת יש לציין כי במקומות אותם מנה אופיר משפחות הגרעין הן צעירות ביותר והגרעין נמצא בשלבי פעילות התחלתית, כך שנושא ההשתלבות בחינוך עדיין לא עלה בהם.

למרות דבריו האופטימיים של אופיר נראה כי הדחייה ההדדית בין קבוצת הגרעין בחרצית ובין קבוצת ההורים בבית הספר המקומי רחוקה מפתרון בשלב זה. גם התאוריות השונות בדבר פתרון קונפליקטים בין קבוצות שונות אינן מנבאות פתרון לקונפליקט זה. לפי השערת המגע של אולפורט (Allport, 1979) בדבר פתרון קונפליקטים באמצעות מגע רצוף בין קבוצות עוינות – אין לחזות פתרון לקונפליקט זה, שכן חילוקי הדעות בדבר אופיו הרצוי של בית הספר אינם מאפשרים מילוי אחד התנאים הבסיסיים בהשערת המגע – קיומה של מטרה משותפת. בהעדר מטרה משותפת אין מקום גם לצפות לשיתוף מאמצים בין הקבוצות, העשוי להפחית את הקונפליקט ביניהן (Sherif, 2001). למעשה, המתחים בין הקבוצות מונעים קיומו של מגע אמתי ביניהן, שכן דווקא זירת המפגש בין הקבוצות מהווה את סלע המחלוקת הגדול ביניהן. נראה שקיומן של אופציות חינוכיות אחרות ביישובים סמוכים עשוי להביא את הגרעין לוותר בסופו של דבר על ניסיון ההשתלבות בבית הספר המקומי. אפשר לחוש ניצנים של מהלך זה בהתייחסותם של כמה מחברי הגרעין לתלמוד תורה המצוי ביישוב סמוך. המתחים בנושא החינוך בחרצית מונעים אפוא מהגרעין מלהשיג את אחת המטרות החשובות שהציב לעצמו והיא ה"התערות בציבור" כהגדרתו של רב הגרעין.

סיכום

במאמר זה ביקשתי להדגים מציאות של רב־תרבותיות בציונות הדתית הבאה לידי ביטוי חריף בעיונותם בתוך המערכת החינוכית. אף שמאז ומעולם היה קיים בציונות הדתית מתח דיאלקטי בין קודש לחול ובין התבדלות למעורבות, התגבר מתח זה עם התפתחותם של החוגים

ה"אמוניים", אשר יחד עם קידוש הלאומיות מעצימים את היסוד התורני בהשקפת עולמם. העברת מרכז הכובד בתפיסתם החינוכית אל המרכיב התורני יצרה עימותים בין חוגים אלו לבין חוגי הציונות הדתית ה"קלאסית" או ה"בורגנית".

עימותים אלו גברו כאשר מתוך החוגים ה"אמוניים" התפתחו "גרעינים תורניים" שניתצו את המסגרת הבדלנית של חוגים אלו ובחרו להתיישב בתוככי החברה הישראלית כדי להשפיע עליה מבחינה תרבותית ודתית. התיישבותם של חלק מהגרעינים בערים מרכזיות, בלב החברה הישראלית, והתחככותם היום-יומית עם הציבור ה"בורגני" בציונות הדתית גרמה להעצמת הקונפליקטים בין שתי קבוצות חברתיות אלו, בייחוד בתחום החינוכי.

השינויים התרבותיים והחברתיים בציונות הדתית מודגמים במאמר על ידי תיאור גרעין מן הדגם ה"דתי", היושב במרכז הארץ בתוך אוכלוסייה חילונית הנמצאת בדירוג סוציו-אקונומי גבוה, ומטרתו המוצהרת היא להשפיע על אוכלוסייה זו מבחינה תרבותית ודתית.

הקשר של חברי הגרעין אל החוגים ה"אמוניים" בציונות הדתית בולט ביותר בגרעין זה. הדבר מתבטא לא רק ברמת ההקפדה הדתית הגבוהה של חברי הגרעין אלא בעיקר בחיבור בין האמונה הדתית לגישה הלאומית האופיינית לחוגים אלו. למעשה, עצם קיומו של הגרעין יונק מהשקפת עולם אמונית הסוברת שיש להשלים את התיקון הרוחני של האומה כדי לקרב את הגאולה השלמה. בהתאם לגישה זו מקיים הגרעין פעולות של אקטיביזם דתי ברוח "תנועת תשובה ציונית". נושא הגאולה מקבל דגש גם בלימודים התורניים בישיבה הצמודה לגרעין. גם השימוש בטרמינולוגיה הלקוחה מהגותו של הרב קוק ובה מונחים כמו "הפצת האור" מציבה את הגרעין בלב חוגים אלו.

כמו כל חברי החוגים ה"אמוניים", גם חברי גרעין חרצית הם בעלי השקפה ימנית בנושאי חוץ וביטחון. חלקם הגדול קשור ליישובים ביש"ע בקשרי מוצא ומשפחה. אף על פי כן בנקודה זו מציין הגרעין מגמה חדשה בתוך חוגים אלו – העברת הדגש מנושא ארץ ישראל לנושא החינוכי-דתי. הצעירים מיש"ע שפנו להתיישב בחרצית כואבים את האכזבות הפוליטיות שספג הציבור האמוני, אך אינם פועלים להישגים פוליטיים ולקידום נושא

ארץ ישראל השלמה. אדרבה, הם מכים על חטא ההסתגרות החברתית-תרבותית של יישובי יש"ע, ורואים שליחות בניסיון להשפיע על עיצובה הרוחני והתרבותי של החברה הישראלית.

התיישבותם של חברי הגרעין בלב החברה הישראלית החילונית איננה רק יציאה מן ההסתגרות הפיזית של החוגים ה"אמוניים" אלא כרוכה גם בנכונות להכיר את התרבות הישראלית החילונית. ואכן, בהשוואה לחבריהם מן החוגים ה"אמוניים" מצטיינים חברי גרעין חרצית בפתחות יחסית אל התרבות החילונית. סגנון העבודה העסקי וההשקעה בעיצוב ובאסטיקה, כמו גם היחסים החמים בין כמה ממשפחות הגרעין למשפחות חילוניות לחלוטין, מעידים על פתיחות זו.

לכאורה מובחן הגרעין מן האוכלוסייה ה"אמונית" גם ביחסו אל נושא החינוך. סירובו ללכת בכיוון של מערכת חינוך נבדלת לילדיו שונה ממגמת ההתבדלות החינוכית הקיימת בחוגים האמוניים ומתבטאת בפתחות מוסדות חינוך תורניים נבדלים. ואולם גם חברי הגרעין, כמו חבריהם בחוגים ה"אמוניים", מייחסים לנושא החינוך התורני עדיפות ראשונה במעלה ואינם מוכנים להתפשר לאורך זמן בנושאי הרמה התורנית של מערכת החינוך, בדמויות המחנכות ובשאלת ההפרדה בין בנים לבנות.

האוכלוסייה הציונית-דתית שעמה מתעמת הגרעין התורני היא האוכלוסייה הדתית-בורגנית המבוססת ביישוב. טענתו של ליאון (תש"ע) כי יש לראות את העימותים התרבותיים בציונות הדתית גם על רקע כלכלי-מעמדי מקבלת חיזוק ממאפייניה הכלכליים של אוכלוסייה מקומית זו. ואולם, כפי שראינו, גם לחלק ממשפחות הגרעין עורף כלכלי מוצק, ומכאן שהגורם האידאולוגי הוא עדיין ראשון במעלה בעימותים אלו.

כמו ביישובים אחרים, האוכלוסייה הדתית אשר ציפתה כי גרעין תורני יחזק את נוכחותה המתמעטת ביישוב, קיבלה את הגרעין בזרועות פתוחות. ירח הדבש הקצר בין שתי קבוצות אלו הסתיים לאחר שהאוכלוסייה המקומית החלה לחשוש כי הגרעין ינסה להטביע את חותמו ה"אמוני" על מערכות החינוך במקום. בנקודה זו לא הועילה פתיחותו היחסית לכאורה של הגרעין וניסיונות ההשתלבות שלו במקום. עצם נוכחותם של צעירים בעלי רמת הקפדה דתית גבוהה ובעלי להט אמוני היא לצנינים בעיני

האוכלוסייה הדתית המקומית הרואה בה התרסה על רמת דתיותה הפושרת וגורמת על כן להאשמה כי "הם חושבים שהם יותר טובים מאתנו". גרעין חרצית ממחיש את עומק המתחים החינוכיים במערכת החינוך הממלכתי-דתית. עם הפתיחות שמגלה הגרעין וחבריו לאוכלוסייה החילונית ועם יחסי הרעות והאחוה שהצליחו כמה משפחות מתוכם לקיים עם משפחות חילוניות, אין הגרעין מסוגל לקיים לאורך זמן יחסים כאלו עם האוכלוסייה הדתית-לאומית, בעיקר משום ששאלת הרמה הדתית בחינוך היא בנפשם של אנשיו, ובאופן מהותי הם אינם מוכנים להתפשר עליה. מאידך גיסא, מדגים יחסה של האוכלוסייה הדתית המקומית את התהום הרובצת בין האוכלוסייה ה"בורגנית" לאוכלוסייה ה"אמונית" בציבור הדתי-לאומי. למרות העניין המובהק שיש לאוכלוסייה זו בהגדלת הציבור הדתי במקום ובחזוקו המספרי והאיכותי של בית הספר היא שבוייה כחשש של ערעור על זהותה התרבותית ואיננה מוכנה לקבל כל נוהל חדש בבית הספר, אף אם נוהל זה היה בחלקו נהוג בעבר בחמ"ד, כמו הפרדה בין בנים לבנות.

האיזון העדין שהיה נהוג במשך שנים בחמ"ד בין שלושת מרכיבי היסוד שלו – דת, מודרנה וציונות, עומד בפני משבר חדש, קשה מאלו שבעבר. התמהיל החינוכי של החמ"ד אינו יכול עוד לספק במקביל שתי קבוצות שונות זו מזו, כאשר אחת מושכת בכיוון התורני והאחרת בכיוון הכללי.

החוגים ה"אמוניים" והחוגים ה"בורגניים" מייצגים שני קצוות של גוונים תרבותיים ודתיים בחברה הציונית-דתית בישראל. על הרצף שבין שני אלו קיימים גוונים רבים נוספים המובחנים זה מזה בעיקר בהדגשים השונים הניתנים לנושא ההשתלבות בחברה לעומת נושא העמקת החוויה הדתית. מחקר נוסף ראוי שיבחן את הגוונים השונים בציונות הדתית ואת הסיכויים להידברות אמתית ביניהם.

מקורות

אבנרי, י' (עורך) (1988). *הוועידה השביעית של הפועל המזרחי בארץ ישראל: תרצה – 1935*. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

- אונא, מ' (תש"ל). *כשדה החינוך הדתי: דברים על החינוך הדתי ובעיותיו*, תל-אביב: מזכירות הקיבוץ הדתי.
- אוסטרובסקי, מ' (תש"ד). *תולדות ה"מזרחי" בארץ ישראל*. ירושלים: ראובן מס.
- אחיטוב, י' (תשנ"ט). *בין צניעות חרדית לחרד"ליות. דעות, 4, עמ' 13–21*.
- אטינגר, י' (2007). *לרקוד עם אלוהים. הארץ*. 14.12.2007.
- אייזנשטט, ש"נ (1989). *החברה הישראלית בתמורותיה*. ירושלים: י"ל מאגנס.
- איזק, פ' (1987). *"נעם" כבית ספר וכמערכת חינוכית וההשלכות לגבי החינוך הממ"ד*. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- אלבוים-דרור, ר' (תש"ן). *החינוך העברי בארץ ישראל* (כרך ב). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- אנגל, י' (ת"ש). *החינוך הדתי בתנאי המציאות שלנו בבית ספר המזרחי*. בתוך: *החינוך של המזרחי בארץ: הרצאות בכינוס*. ירושלים: קרן ארץ ישראל של המזרחי, עמ' 31–42.
- ארן, ג' (1987). *מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו*. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- בלפר, א' (תשס"א). *"בצפיית הישועה השלמה": ציונות, חילוניות ומשיחיות בתורות הרבנים קוק, האב והבן*. בר-אילן: *ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן*, כח-כט, עמ' 269–294.
- _____ (תשס"ד). *זהות כפולה: על המתח בין ארציות לרוחניות בעולם היהודי*. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- בן-נון, י' (1992). *לא הצלחנו להתנחל בלבבות, נקודה, 158, עמ' 30–31*.
- בן-יהודה, ב' (1973). *לתולדות החינוך בארץ-ישראל עד קום המדינה*. בתוך ח' אורמיאן (עורך), *החינוך בישראל* (עמ' 1–34). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- דומברובסקי, מ' (תשס"ד). *מחינוך ממלכתי דתי לתלמודי תורה: תהליכי התבדלות בחברה הציונית דתית בישראל*. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- _____ (תשע"א). *מהסתגרות למעורבות? תופעת הגרעינים התורניים כביטוי לתמורות בתפיסה החברתית והתרבותית של הציונות הדתית*. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- דון-יחיא, א' (2003). *הספר והסיף: השיבות הלאומיות ורדיקליזם פוליטי בישראל*. בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), *מאה שנות ציונות דתית* (כרך ג): *היבטים רעיוניים* (עמ' 187–228). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- דרורי, צ' (תשכ"א). *מכתב גלוי לחוגי הצעירים*. עלי משמרת: *כטאון המשמרת הצעירה של המפלגה הדתית-לאומית וחוג בוגרי "בני-עקיבא"*, 15, עמ' 14–16.
- הורוביץ, ד' וליסק, מ' (תש"ן). *מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר*. תל-אביב: עם עובד.

- הלינגר, מ' (2002). *דגם הדמוקרטיה היהודית מול דגם היהדות הדמוקרטית בהגות האורתודוקסית המודרנית הצינונית במאה העשרים*. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- זעירא, י' (תשס"ב). *תנועת תשובה ציונית בישראל. צהר*: כתב עת תורני, ח, עמ' 171–180.
- יוסיפון, מ' (2001). *חקר מקרה. בתוך*: נ' צבר-בן יהושע (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותי* (עמ' 257–306). לוד: דביר.
- כהן, א' (תשנ"ח). *הטלית והדגל: הצינונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כהן, ד' (תשמ"ה). *מבוא לאורות הקודש*. בתוך: הראי"ה קוק, *אורות הקודש* (כרך א) (עמ' 17–38). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- כהן, ח' (2003). *לדבר אור יהודאית. נקודה*, 265, עמ' 32–33.
- כץ, י' (תשס"ג). *הקיבוץ הדתי ועקרונותיו ההתיישבותיים: 1935–1948*. בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים). *מאה שנות ציונות דתית* (כרך ב): *היבטים היסטוריים* (עמ' 167–187). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- כץ, י' (תשס"ה). *"הפועל המזרחי" וההתיישבות העירונית הדתית*. בתוך: א' דון-יחיא (עורך). *בין מסורת לחידוש: מחקרים ביהדות ציונות ומדינת ישראל, ספר זיכרון ליהושע קניאל* (עמ' 177–198). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- לוז, א' (תשמ"ה). *מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח-אירופה בראשיתה (1882–1904)*. תל-אביב: עם עובד.
- לוי, ש', לוינסון, ח' וכ"ץ, א' (2002). *יהודים ישראלים: דיוקן: אמונות, שמירת מסורת דערכים של יהודים בישראל 2000*, ירושלים: מרכז גוטמן.
- ליאון, נ' (תש"ע). *דת, מעמד ופעולה פוליטית בציונות הדתית בישראל. תרבות דמוקרטית*, 12, עמ' 105–144.
- ליבמן, י' (1981). *התפתחות הניאור-מסורתיות בקרב יהודים אורתודוקסים בישראל. מגמות*, כז, 3, עמ' 231–250.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2009). *אפיון הרשויות המקומיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה 2006*. פרסום מס' 1401. ירושלים.
- מבקר המדינה (2012). *דוח ביקורת שנתי 62 לשנת 2011 ולחשבונית שנת הכספים 2010*.
- נחשוני, ק' (2010). *מהפך בחינוך הדתי: מחזירים את הפרטיים הביתה*. <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3971518,00.html>. 19.10.2010
- עופרן, י' (תש"ע). *"לחזק" את הקהילה: על נוקיו של הגרעין התורני. דעות*, 45, עמ' 35–36.

- עמיאל, מ"א (תרצ"ד). היסודות האידיאולוגיים של המזרחי: הרצאה בוועידה העולמית של המזרחי בקראקא, אב התרצ"ג. וורשה: הסתדרות המזרחי.
- עציון, יר"ה (תשל"ז). למהות החינוך של המזרחי. בתוך: י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים). ספר הציונות הדתית (כרך א) (עמ' 195–196). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- פינקלמן, י' (2009). בין ימין לשמאל בציונות הדתית. בתוך: נ' רוטנברג וא' שביד (עורכים). לאום מלאום: עיונים בשאלות של זהות יהודית, עם ולאומיות (עמ' 205–226). ירושלים: הקיבוץ המאוחד.
- פרידמן, מ' (תש"ן). מודל "השוק" וההקצנה הדתית. בתוך: מ' כהנא (עורך). כחבלי מסורת ותמורה: אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג (עמ' 91–112). רחובות: כיוונים.
- קוק, הראי"ה (תשמ"ה). אודות הקודש (כרך א). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- _____ (תשנ"ג). אורות. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- קיל, י' (1958). מערכת החינוך הדתי במדינת ישראל. כשדה חמ"ד, א, עמ' 33–38.
- קשתי, א' (2010). הורים דתיים מתקוממים: משרד החינוך מעודד תהליך של התחרדות בגני הילדים. הארץ, 19.4.2010.
- רביצקי, א' (2000). חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הדתית. תל-אביב: עם עובד.
- _____ (2001). הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ודיקליזם דתי בישראל. תל-אביב: עם עובד.
- שגיא, א' ושוורץ, ד' (תשס"ג). המפעל הציוני הדתי לנוכח עולם מודרני – מסת מבוא. בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית (כרך א): אישים ושיטות (עמ' 9–40). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שוורץ, ד' (תשנ"ו). אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית. תל-אביב: עם עובד.
- _____ (תשס"א). אתגר ומשבר בחוג הרב קוק. תל-אביב: עם עובד.
- שורצולד, י' (תש"ן). החינוך הממלכתי-דתי: מציאות ומחקר. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שטח, ש' (2008). גרעין תורני - בניה או הרס. הצופה, 04.04.2008.
- שלמון, י' (תש"ן). דת וציונות: עימותים ראשוניים: קובץ מאמרים. ירושלים: הספריה הציונית על יד ההסתדרות הציונית העולמית.
- שפירא, א' (2002). הם פוסקים ואנחנו חיים. הצופה, 18.10.2002.
- _____ (2002). בחזרה לעקרונות הציונות-הדתית. הצופה, 27.12.2002.
- _____ (2003). עוקרי תורה ועבודה. הצופה, 20.02.2003.

- שרלר, י' (תשס"ג). תלמוד בתורה בישיבות ההסדר: מגמות וכיוונים. *שנה בשנה: ספר השנה להלכה, למחשבת ישראל ולבעיות יהדות*, 43, עמ' 151–172.
- שרמר, ע' (1985). החינוך הממלכתי-ידי: בין מחויבויות יסוד לאמות מידה אופרטיביות. בתוך: ו' אקרמן, א' כרמון וד' צוקר (עורכים), *חינוך כחברה מתהווה: המערכת הישראלית* (כרך א) (עמ' 349–373). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שרעבי, א' (2009). "עבודת הגבול" כתנועת התשובה בישראל. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- Allport, G. W. (1979). *The nature of prejudice*. Cambridge, Mass: Addison-Wesley.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. (Eds.) (2000). *Handbook of qualitative research* (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage.
- Sherif, M. (2001). Superordinate goals in the reduction of intergroup conflict. In M. H. Hogg & D. Abrams (eds.) *Intergroup relations: Essential readings* (pp. 64–135). Philadelphia, Pa.: Psychology Press.
- Soloveitchik, H. (1994). Rupture and reconstruction: the transformation of contemporary orthodoxy. *Tradition*, 28 (4) pp. 64–130.
- Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks: Sage.
- Waxman, C. I. (1991). Toward a sociology of "psak". *Tradition*, 25 (3), pp. 12–25.
- (1993). Dilemmas of modern orthodoxy. *Judaism*, 42 (1), pp. 59–70.
- (1998). The Haredization of American orthodox Jewry. *Jerusalem Letter/Viewpoint* 15.
- Yin, R. K. (1994). *Case study research: Design and methods*. Thousand Oaks: Sage.